Twee verhandelingen ... over de heerschende volksziektens te Breda, ten tyde van het beleg ... / Naa de nieuwste uitgaave van D.C.G. Gruner ... Uit het Latyn vertaald.

Contributors

Mye, Frederik van der, active approximately 1625.
Gruner, Christian Gottfried, 1744-1815.

Publication/Creation

Breda : W. van Bergen, 1793.

Persistent URL

https://wellcomecollection.org/works/z6xmyaqg

License and attribution

This work has been identified as being free of known restrictions under copyright law, including all related and neighbouring rights and is being made available under the Creative Commons, Public Domain Mark.

You can copy, modify, distribute and perform the work, even for commercial purposes, without asking permission.

Wellcome Collection
183 Euston Road
London NW1 2BE UK
T +44 (0)20 7611 8722
E library@wellcomecollection.org
https://wellcomecollection.org

W.a. 134[3]

38189/B

42600

TWEE

VERHANDELINGEN

VAN

FREDERIK VAN DER MYE

Geneesheer der koninglyke bezetting te BREDA,

OVER

De heerschende volksziekteus te Breda, ten tyde van het beleg, derzelver toevallen en verschynselen, en de veranderingen, die dezelve ondergaan hebben, naa gelange van de verscheidenheid van het jaargetyde en voedzel;

ALS MEDE

Over de geneesmiddelen, die, by het grootste gebrek aan alles, daar tegen gebruikt zyn.

Naa de nieuwste uitgaave

VAN

D. CHRISTIANUS GOTHFRIDUS GRUNER.

Benevens de voorreden en aantekeningen van denzelven.

Uit het Latyn vertaald.

Te BREDA,

By WILLEM VAN BERGEN. 1793.

Verwijderd K. B.

Koninklijke Bibliotheek te 's Hage.

WELLCOME
HISTORICAL
MEDICAL
LIBRARY

VOORREDEN

VAN DEN

VERTAALER.

„ F. van der Mye *), *een geneesheer en dichter*
„ *van de zeventiende eeuw, was geboortig van Delft,*
„ *en oeffende de geneeskunde te Breda. Hy onder-*
„ *ſcheidde zich aldaar niet alleen door zyne praktyk,*
„ *maar ook door zyne ſchriften, met welke hy de ge-*
„ *neeskunde verrykt heeft. Een van zyne voornaamſte*
„ *werken is dat, het welk handelt* over de heerſchen-
„ de volkziektens te Breda. *Het verſcheen in het*
„ *jaar* 1627 *voor het eerst in het licht te Antwerpen*
„ *by* Plantyn, *welke drukker twee jaaren laater* (1629)
„ *eene tweede uitgaave daar van leverde.*"

Zie daar wat de ſchryvers de l'Esprit des journaux †) *be-*

*) *Van deezen* van der Mye, -- *die ook aan alle onze vaderlandſche geſchiedſchryvers ſchynt onbekend geweest te zyn --- is my, behalven het geen de ſchryvers van de* Esprit des journaux *en de Hoogl.* Gruner, *in de voorreden voor zyne uitgaave, van hem melden, verder niets gebleeken. Alleenlyk kan men uit den titel der verhandelingen, als mede uit den brief van gelukwenſching aan de Aarts-Hertoginne Iſabella, met genoegzaame gronden van zekerheid beſluiten, dat hy, offſchoon in deeze verhandelingen als geneesheer binnen Breda, ten tyde der belegering, voorkomende, kort daarna in dienst van den koning moet overgegaan zyn.*

†) *V. Mars.* 1793. *p.* 392. *&* 393.

*

betrekkelyk onzen ſchryver en deszelfs bewuste verhandelingen zeggen; en na dat zy kortelyk iets nopens de geſteldheid van Breda, geduurende de belegering, aangemerkt te hebben, gaan zy over tot de opgaave van eene proeve, uit de verhandelingen zelve, daar toe kiezende het voorbeeld van den zevenden zieken. Vervolgends geeven zy eenige geneesmiddelen op, van welke van der Mye *zich by voorkeur tegen de pest bediend heeft* *), *eindelyk hunne aankondiging in deezer voege beſluitende.*

„ *Daar deeze twee verhandelingen van* F. van der „ Mye (over de peſt en het ſcorbut) *reeds ſederd* „ *lang niet meer in de boekwinkels te vinden waren,*

„ *en*

*) *Eene der redenen, waarom ik van deeze aankondiging een weinig breedvoeriger gewaage, is, dat de ſchryvers onzen* van der Mye *of zelven niet geleezen of verkeerd begreepen hebben, dewyl zy onder de geneesmiddelen, van welke de geneesheer zich by voorkeur bediende, ook tellen de* driakel, mithridaat, oosterſche edelgeſteentens, bezoardſteenen, alſem-zout, *en* geest van vitriool; *daar ondertuſſchen* van der Mye *de* driakel *en* mithridaat *ſlegts met onderſcheid en voorzigtigheid beveelt te gebruiken* (*zie bladz.* 49.) *en, offchoon hy het* alſem-zout, *onder dezelfde bepaaling, goedkeurt, egter aan den* oly van alſem *den voorkeur geeft* (*zie bladz.* 56 57), *terwyl hy het gebruik van de* oosterſche edelgeſteentens *geheel verwerpt* (*bladz.* 51, 52). *De* bezoardſteenen *keurt hy wel niet af, maar is evenwel ook verre* van *dit middel met zyn vertrouwen te vereeren* (*bladz.* 52, 53), *en betreffende* den geest van vitriool, *het is 'er zoo verre van daan, dat hy denzelven by voorkeur zoude aanbeveelen, dat hy zelfs* den oly van vitriool, *die nogthands natuurlyk minder heet en ſcherp zyn moet, dan* de geest *of* ſpiritus, *wegens deszelfs hitte en verteerende kracht, zo al niet volkomen afkeurt, ten minſten deszelfs nuttigheid in inwendige ziektens ontkent* (*bladz.* 57).

„ *en de ſtyl des ſchryvers dien van* Hippocrates *ſchynt*
„ *naa te bootzen, heeft de Hoogl.* Gruner *geöordeeld*
„ *een verdienſtelyk werk te verrigten, door eene nieuwe*
„ *uitgaave van deeze verhandeling te doen opleggen,*
„ *welke hy met eene voorreden en* belangryke *aanmer-*
„ *kingen verrykt heeft.*"

De ſpoed, waar mede de eerſte uitgaave van deeze verhandelingen door eene tweede gevolgd wierdt, bewyst genoeg, met hoe veel welgevallen dezelve ontvangen is, en het moet eenige verwondering baaren, dat een werk, het geen aanvanglyk zoo zeer getrokken wierdt, en waar aan niemand, die der zaaken kundig is, den welverdienden lof kan weigeren, vervolgends zoo byna geheel in vergeetelheid is geraakt, en men zoude deeze omſtandigheid als een bewys van deszelfs geringe waarde kunnen aanmerken, indien niet de natuurlyke onbeſtendigheid der menſchen, die hun niet toelaat lang aan een voorwerp te hangen, maar hun meestal de zaaken naa derzelver nieuwheid, niet naa derzelver inwendige waarde doet waardeeren, dit oordeel deedt waggelen, het welk verder geheel en al overhoop geworpen wordt, wanneer men in aanmerking neemt, dat dit ſtuk door kenners meermaalen op boekverkoopingen tot den hoogen prys van veertien guldens en meer gekocht is.

De Hoogleeraar Gruner *heeft eindelyk, deszelfs waarde kennende, het zelve uit het ſtof der vergeetelheid opgedolven en in het jongst afgeloopen jaar een' nieuwen druk daar van doen vervaardigen, die met zoo veel graagte by onze landgenooten en elders ontvangen is,*

dat, alhoewel eenige duizenden exemplaaren voorhanden waren, dezelve (zoo men my berigt) reeds geheel is uitverkoeht.

De uitgever deezes den ſterken aftrek der jongſte latynſche uitgaave in aanmerking neemende, en te gelyk de tydsomſtandigheeden, welke wy beleeven, overweegende (als waar in het niet kan misſen, of 'er moeten in de legers, hospitaalen en belegerde ſteden, ſoortgelyke ziektens, als die, welke van der Mye *te Breda in den hoogſten graad heeft zien heerſchen, en waar tegen hy de zekerſte en verkrygbaarſte middelen aan de hand geeft, ontſtaan), begreep zyne landgenooten, geen' onaangenaamen noch onnuttigen dienst te zullen doen, met hun deeze verhandelingen in hunne moedertaal aan te bieden, en verzocht my ten dien einde eene vertaaling daar van te willen vervaardigen, in welk verzoek ik dan eindelyk ook, alhoewel ſchoorvoetende, bewilligde, als de zwaarigheeden, die my tot het wél uitvoeren van dit ontwerp zouden in den weg ſtaan, maar al te wel voorziende.*

De voornaamſte deezer zwaarigheeden, welke ik den leezer niet kan noch wil verzwygen, waren myne onervaarenheid in het vak, waar toe deeze verhandelingen behooren, de zonderlinge en duiſtere ſtyl, waar in dezelve veelal zyn opgeſteld, en de kortheid des tyds, die my tot het vervaardigen der vertaaling vergund wierdt.

Groot genoeg, voorzeker, waren deeze bezwaaren, om my van deeze onderneeming af te ſchrikken, indien niet deels de dringende voorſtellen des uitgeevers, deels ook de hoop, dat het leezend publiek myne pooging, om

een

werk, waaraan ſederd meer dan anderhalve eeuw nog niemand het gewaagd heeft zyne krachten te beproeven, ten uitvoer te brengen, met die goedkeuring zoude beloonen, en myne begaane misſlagen met die toegeevenheid behandelen, op welke ik, zo niet uit hoofde eener welgelukte uitvoering, ten minſten egter uit hoofde van mynen goeden wil en yver, om myne landgenooten van nut te zyn, eenig regt van aanſpraak meen te hebben.

Om ondertusſchen de feilen, welke uit de eerſte zwaarigheid noodwendig en onvermydelyk moesten voordvloeijen, voor hun die in kunst bedreeven zyn, zoo min moogelyk nadeelig te doen zyn, heb ik zoodaanige plaatzen en uitdrukkingen, als my toeſcheenen alleenlyk uit de kunst verklaard te moeten worden, als mede de zulken, welker kracht ik in het Nederduitſch niet genoegzaam en in vollen nadruk wist over te brengen, by wyze van aantekening ondet elke bladzyde doen drukken, ook de gewoone kunsttermen en benaamingen by derzelver vertaaling tusſchen den text zelven ingelascht, op dat ieder, des kundige, die eenige duiſterheid ontmoette, dezelve daar door mooge kunnen wegruimen.

De kortheid van den tyd, binnen welke deeze vertaaling in gereedheid moest zyn, is my ook niet weinig hinderlyk geweest, daar ik zelfs geen tyd genoeg had, om het ſtuk ééns in zyn geheel door te leezen, waar door noodwendig moest volgen, dat ik de éénheid en ſamenhang van het geheel by de vertaaling niet genoegzaam in acht heb kunnen neemen, en verſcheide deelen, die, in betrekking tot elkanderen en tot het geheel ſtaande, ook daar uit alleen verklaard en verſtaan kon-

den worden, ſchoon op zich zelven goed, nogthands ongetwyffeld anders vertaald heb, dan zy in betrekking en overeenſtemming met het overige vertaald moesten worden, gelyk my onder het overleezen der verhandelingen, terwyl de vertaaling gedrukt wierdt, ook reeds eenige zoodaanige plaatzen onder den aandacht zyn gevallen, die ik dus achter deeze voorreden zal doen drukken.

Nog eene andere hinderpaal in het wel vertaalen van deeze verhandelingen, dan die ik te vooren niet voorzien konde, heb ik ontmoet in eene menigte drukfeilen, waarvan ſommigen wel in het oog loopende waren, doch anderen zoo, dat ik my met gisſen moest behelpen; daarenboven heeft de verkeerde plaatzing der ſcheidtekenen my niet weinig moeite veroorzaakt, en ongetwyffeld tot menige verkeerde opvatting aanleiding gegeeven, daar de op zich zelven reeds veelal duiſtere ſchryftrant hier door nog duiſterer en onverſtaanbaarer gemaakt wierdt.

Zoo veel meende ik den leezer vooraf te moeten berigten, zoo nopens het geen het werk zelve, als nopens het geen myne vertaaling aangaat. Ik twyffel intusſchen niet, of deeze vertaaling, hoe gebrekkig zy dan ook zyn mooge, zal aan menig een', die geene genoegzaame ervaarenheid in de Latynſche taal bezit, en egter op de kunst eenige betrekking heeft, welkom zyn, en veelligt aan den een' of anderen, die voor deezen taak beter gewaſſchen is, aanleiding geeven, om ons iets beters te leveren. Maar ik houde my ook overtuigd, dat by al het gebrekkige nog wel iets goeds, ja veelligt meer goeds dan gebrekkigs, in deeze vertaaling zal ge-

von-

vonden worden, en indien dit goede ſlegts aan één eenig mensch van nut mag zyn, zal ik mynen arbeid rykelyk beloond achten, en het publiek heeft geene reden, om zich over zyn weggeworpen geld te beklaagen. Eindelyk wat de kunstkenners en recenſenten betreft, al wat zy van my, naa billykheid, zullen kunnen zeggen, is:

Hic, ſi non potuit, magnis tamen excidit auſis!

De leezer gelieve de volgende misſtellingen en uitlaatingen gunſtig te verſchoonen, en op de aangeweezene plaatzen te veranderen en in te vullen.

Bladz. — Voorreden voor *de tweede* Latynſche uitgaave; — lees: — voor *de derde* Latynſche uitgaave.

—— 3 in de aantekeningen ſtaat: — Dat de paarden uit honger *paarden-mist* aten, — *Aitzema* zegt D. I. bl. 405. „ dat zy hun eigen *ſtroo* moesten eeten."

—— 10 reg. 18 ſtaat: — van de drie kwam 'er *ſlegts* één door; — lees: — van de drie kwam 'er één door

—— 11 in de aant. ſtaat: — die elders niet meer dan vier *ſchilden* gekost hadden — *Aitzema* zegt D. I. bl. 409. „ die elders niet meer dan vier *kroonen* kostte."

—— 12 reg. 9 ſtaat: — Daar waren 'er ook, die onder het eeten dood bleeven; — lees: — die onder het eeten *ſchielyk* dood bleeven.

—— 20 reg. 17-18 ſtaat: — wierdt wederom tot zich zelve gebragt; — lees: — wierdt *door een ſamengeſteld conſerf van ſcharlaken-beziën* (*confectio alchermes*) wederom tot zich zelve gebragt.

—— 69 reg. 16-17 ſtaat: — by *Senex*; — lees: — by *onzen ouden* of by *Hippocrates*.

—— 75 reg. 21 ſtaat: — en verwekken koortzen enz. — lees: — en verwekken *eindelyk de bel-roos* (*eryſipelata*), *hairworm* (*herpetas*), *peſt-koolen*, koortzen enz.

VOORREDEN

Voor de tweede Latynſche uitgave.

Wanneer ik mynen aandacht vestige op het gedrag onzer voorouderen, hunne naarſtigheid in het leeren der weetenſchappen, hunne beſtendige en onvermoeide vlyt in het herhaalen hunner letter-oeffeningen, en in dezelve voor het gemeene leeven nuttig en dienstbaar te maaken, daarenboven hunnen yver, om de grenzen der weetenſchappen meer en meer te vergrooten en uittebreiden, welken zy niet dan met hun leeven aflegden; wanneer ik daarentegen overweeg en beſchouw, met welk eene ligtzinnigheid de menſchen van onzen tyd omtrent deeze onderwerpen verkeeren, niets begeerende te weeten, zich op niets met vlyt toeleggende, dan het geen toereikende is, om hun onderhoud en beſtaan te verſchaffen, komt het my voor, dat de gedachtenis der eerſten

boven alle anderen verdient, om tot de nakomelingſchap overgebragt te worden, op wier hoogachting zy, zelfs nog na verloop van verſcheiden' eeuwen, regt van aanſpraak hebben. Hunne gebreken behandelen wy met toegeevenheid, wy verſchoonen in hun veele onnaauwkeurigheeden, dwaalingen, op eenen losſen voet van anderen ontleende of willekeurige ſtellingen, dewyl niemand der ſtervelingen zich daar voor volkomen kan wachten; met dankbaarheid neemen wy van hun aan, wat zy door eene langduurige ondervinding geleerd en te boek geſlaagen hebben, om daar door ook nog na hunnen dood aan de nakomelingen nuttig te kunnen zyn; door leezen en onderzoeken maaken wy ons eigen, wat de vroegere eeuwen voordgebragt hebben, en wy willen geenszints de zoodaanigen berispen, die van hunne jeugd af hunne beste krachten liever aan de boeken willen toewyden, dan die by de vrouwen te verſpillen; liever met het onderzoeken van de gedenkſtukken der oudheid zich bezig te houden, dan zich eenig en alleen aan het leezen der nieuwere ſchryvers overtegeeven; liever de voordbrengzelen van verſchillende geleerde vernuften doorbladeren

en

en met elkanderen vergelyken, dan zich tot eenigen, met uitſluiting van alle anderen te bepaalen. Die verſcheidenheid en verandering vermaakt, bevrydt en weêrhoudt de ziel van die ſlaaffche vooringenoomenheid van ſommigen, die zich ſchynen te verbeelden, dat allen, die voor ons geleefd hebben, oude ſuffers geweest zyn, en dat wy alleen wys zyn, even als of het licht der beſchaaving en waare, grondige geleerdheid, benevens den roem der uitvindingen, onze eeuw alleen beſtraalde. Zy, die dergelyke vooröordeelen voorſtaan en aankweeken, zyn gelyk aan jonge reizigers, die voor het eerst den vaderlyken haart verlaatende, om voor aartig, geestig en wys door te gaan, zich zelven alleen pleegen te behaagen, de zeden van anderen naa de hunne te berekenen en te waardeeren, en niets ſchoon of navolgens waardig te keuren, dat zy niet in hun's vaders huis of vaderland gezien hebben; met één woord, die voor alles, wat zy niet kennen, met verachting den neus ophaalen. Ik voor my houde *hun* alleen voor lofwaardig, die de boeken, welke zy om te leezen in handen neemen, niet beoordeelen naa derzelver voorkomen van oud- of nieuwheid, maar dezelve

waardeeren naa de nuttigheid, die zy ons kunnen aanbrengen, en indien, naa het gevoelen van den wysgeer Seneca *), „ de menigte van boeken „ den geest verſtrooit" moet men egter „ niet „ ſlegts altyd goede ſchryvers leezen, maar ook, „ wanneer men, om zich te verlustigen, eens een' „ uitſtap gedaan en eenig ander boek geleezen „ heeft, wederom tot zyne oude vrienden te „ rug keeren." En hier voor behooren wy vooral ons te wachten „ dat het leezen van „ zoo veele verſchillende ſchryvers en aller- „ lye ſoorten van boeken, niet ontſtaa, uit ver- „ anderlykheid en onbeſtendigheid; hy is ner- „ gens, die overäl is." Veelen weeten niet, welke boeken zy moeten leezen, en leezen daarom alles door malkanderen, of houden zich geſtaadig met eenige weinige boeken op, zonder hunne leezing eenigzints verder uittebreiden. Beiden zouden veiliger den middelweg houden, mits zy eerst onderzocht hebben, welke ſchriften goed of kwaad zyn. Onze voorvaderen waren in het leezen veel te overtollig, wy veel te ſpaarzaam; maar zy verdienen nogthands boven ons verre den

*) Epist. 2.

den voorrang, om dat zy zich eerst aan het leezen begaven, na dat zy eene genoegzaame kennis van de waarde der boeken verkreegen hadden. Zonder dat is de begeerte om te leezen ydel, onzeker en veeläl nutteloos.

Daar ik beſlooten had het volgende werk, *) wel klein van beſtek, maar deftig van inhoud en zeer zeldzaam zynde, te doen herdrukken; meende ik dit weinige vooraf te moeten aanmerken. De belegering van Breda is in de voorige eeuw

*) De titel der eerſte uitgave is: „ *Frederici van der* „ *Mye*, Delphenſis, Præſidii Bredani Medici Regii, De „ morbis & ſymptomatibus popularibus Bredanis tempore „ obſidionis, & eorum immutationibus pro anni victusque „ diverſitate, deque medicamentis in ſumma rerum inopia „ adhibitis, tractatus duo. Ejusdem diſſertationes duæ „ medico phyſicæ, de contagio, et cornu monocerotis „ quondam in aquis circa Bredam reperto. Antwerpiæ „ ex Officina Plantiniana MDCXXVII. 4."

De twee eerſte verhandelingen zyn dubbelwaardig om herdrukt te worden, doch de twee laatſte kwamen my daar toe niet belangryk genoeg voor; want alhoewel zy veel behelzen, dat ook nu nog van nut kan zyn, brengen zy nogthands weinig toe, om de natuur der beſmetting naauwkeurig te leeren kennen; wat aangaat den hoorn des eenhoorns, deezen laaten wy gaarne over aan de lieſhebbers van natuurlyke zeldzaamheeden.

eeuw zeer beroemd geweest, en zal zoo wel wegens de menigvuldige en groote gevaaren altyd gedenkwaardig, als wegens de menigte der geſtorvenen berugt, en om deeze laatſte reden de nieuwsgierige opmerkzaamheid en het onderzoek der geneesheeren waardig, blyven. Alle rampen en onheilen, die men met moogelykheid kan bedenken of zig in zyne verbeelding voorſtellen, hebben de burgers en bezetting benaauwd, gekweld, afgepynigd en vernield. Behoefte en gebrek aan alle dingen, waar door het leeven pleegt onderhouden te worden, heeft eerst hongersnood doen ontſtaan, en deeze heeft wederom peſt, ſcorbut, koortzen en eenen afgryſelyken dood ten gevolge gehad. De hairen ryzen iemand onder het leezen dier yſſelykheeden van ſchrik en verbaasdheid te berge. *) „Een hongersnood, waar van geen voor-
„ beeld is; want geduurende den tyd van zeven
„ maanden was brood hun eenig voedzel, en wa-
„ ter hun drank; dood, ſchrik, en vervaaringen,
„ onder duizend gedaantens, en, het verſchrik-
„ kelykſte van allen, de peſt, hebben (de Stad)
„ eindelyk genoodzaakt, om onzen waaren en
„ na-

*) Dus luidt de taal van van der Mye, in eenen brief van gelukwenſching aan de Aartshertogin Iſabelle.

„ natuurlyken vorst wederom te erkennen en te
„ gehoorzaamen. De man heeft hier zyne vrouw,
„ de broeder zyne zuster begraaven. De treurige
„ moeder wist niet of zy het lyk van haaren zoon,
„ dan of zy, als egtgenoote, dat van haaren
„ egtgenoot het eerst zoude ter aarde bren-
„ gen." Verſcheiden geſchiedſchryvers, als *Hermannus Hugo* *), *Daniel Heinſius* †) en *Marcus Zuerius Boxhornius* §), hebben hunne *Mar-*

*) „ Obſidio Bredana, armis Philippi IIII, Auſpiciis „ Iſabellæ, ductu Ambr. Spinolæ, perfecta. Scribebat „ *Hermannus Hugo*, Societatis Jeſu. Antverpiæ ex offi- „ cina Plantiniana MDCXXVI. Editio Secunda Ant- „ verpiæ ex officina Plantiniana MDCXXIX." „ Hier „ in vindt men, behalven de krygsverrigtingen, eene „ uitmuntende beſchryving, van de rampen, ziektens „ en ſterfgevallen, waar uit ik het voornaamſte ontlee- „ nen, en by wyze van aanteekeningen, onder den tex, „ plaatzen zal.

†) „ *Dan. Heinſii.* Rerum ad ſylvam ducis atque alibi „ in Belgio aut a Belgis anno CIↃIↃCXXIX geſtarum „ historia; cum privilegio. Lugd. Bat. ex officina El- „ zeviriorum Aº. CIↃIↃCXXXI. In deeze heb ik voor „ de geneeskundigen niets merkwaardigs gevonden.

§) „ *Marci Zuerii Boxhornii.* Historia Obſidionis „ Bredæ et rerum Anno CIↃIↃCXXXVII geſtarum. Lug-

pennen geoeffend, met een verhaal van deeze ellenden te boek te ſtellen. Doch *Fredericus van der Mye*, geneesheer van de bezetting van Breda, een ooggetuige, een ervaaren Arts en voorſtander der waarheid ſchynt my toe boven hun allen de voorkeur te verdienen. Naauwkeurig in het opmerken, deftig in zyne beſchryvingen, bekwaam in de beöeffening der kunst, beleezen en ervaaren in de ſchriften der oude geneesheeren, de gevoelens en meeningen van zyne eeuw kennende, maar dezelve, nogthands zonder trotschheid, verwaandheid of vooringenoomenheid, verwerpende, ſomtyds een weinig welſpreekender, dan een' ſchryver, die over het leerſtellige der geneeskunde handelt, voegt, verhaalt hy, naa waarheid, wat hy in de belegering zelve ge-

„ duni Batavorum ex officina Iſaaci Commelini Ao 1640." Hy handelt van Breda, na dat het hernomen was, maar op zulk eene wys, dat de geneeskundigen deezen nugteren en ſchraalen geſchiedſchryver zeer wel kunnen miſſen *).

*) Met wat regt en op wat grond de Hoogleeraar deezen geſchiedſchryver met zulk eene verachtelyke benaaming beſtempelt, is de zaak van dieskundigen om te beſliſſen, laatende wy deeze zyne uitſpraak voor zyne verantwoording. „ De Vertaaler."

gezien en ondervonden heeft, in eenen korten, beknopten en netten ſtyl, daar in den Grooten en byna Goddelyken Hippocrates navolgende. Hy heeft zyne gebreken, maar zoodaanige gebreken, die men in hem ligtelyk kan verſchoonen, hy ontwerpt nogthands een leevendig afbeeldzel van de ziektens. Hy toont aan en leert de onderlinge verwantſchap tusſchen pest, het aanſteekende ſcorbut, en tusſchenloopende koortzen (*febres intercurrentes*). Hy meldt veele zaaken, die hy door eigene ondervinding geleerd heeft, en welke laatere geneesheeren zich zelven, als nieuw, te vooren onbekend en van hunne uitvinding, hebben toe-geëigend.

Ik zal dus deeze verhandeling leveren, gelyk *F. van der Mye* de zelve geſchreeven heeft, zonder 'er iet in uit te ſchrappen of weg te laaten, dat naar de oude geneeskunde riekt, maar ook zonder 'er iets hy te voegen of in te lasſchen, om den waardigen ſchryver niet aan de beſpotting van anderen bloot te ſtellen; ik zal egter naauwkeurig zorg draagen, dat de korte aanmerkingen, verklaaringen en uitbreidingen, achter elke verhandeling geplaatst, allen op hunne plaats en in de regte orde geſteld worden, ook

hier en daar eenige kleine aantekeningen, tot verſiering, byvoegen, uitwelke men overvloedig zal kunnen opmaaken, hoe veel de vlyt der nieuwere geneeskundigen het verder gebragt heeft. 'Er is in de laatſte jaaren veel geſchreeven over de pest en ſcorbut. De billyke en bevoegde kunstrigters zullen ligtelyk zien en beſlisſen, hoe veel onze ſchryver van deezen verſchilt.

VER-

VERHANDELING

OVER DE HEERSCHENDE VOLKSZIEKTENS TE BREDA, TEN TYDE VAN HET BELEG, DERZELVER TOEVALLEN EN VERSCHYNSELEN EN DE VERANDERINGEN, DIE DEZELVE ONDERGAAN HEBBEN, NAA GELANGE VAN DE VERSCHEIDENHEID VAN HET JAARGETYDE EN VOEDZEL.

ALS MEDE

OVER DE GENEESMIDDELEN, DIE, BY HET GROOTSTE GEBREK AAN ALLES, DAAR TEGEN GEBRUIKT ZYN.

Hoe groot een' invloed de beweegingen en aandoeningen des gemoeds op de oorzaaken der ziektens en derzelver geneezing hebben; hoe veel verandering de verſchillende geſteldheid van lucht en voedzel in de verſchynſelen en toevallen der ziektens kunnen veroorzaaken, is nimmer duidelyker gebleeken, dan in onze belegering. Wy hebben waargenoomen, dat peſt, ſcorbut *) en ſoortgelyke ziektens, na het ontvangen

*) Deeze ſoorten van ziektens ſchynen voornaamelyk ontſtaan te zyn en afgeleid te moeten worden uit het gebrek aan de noodzaakelykſte behoeftens, als: ſchaars-

gen van nadeelige tydingen, toegenoomen, maar na het inkomen van gunſtige berigten afgenoomen

ſchaarsheid van leeftogt, bedorven voedzel en hongersnood. *Hugo* meldt ten dien opzigte het volgende:

„ (Bl. 19.) Die van Breda, meenende, dat het ge„ vaar eener belegering voorby was, hebben de land„ lieden met derzelver vrouwen en kinderen, die zy „ te vooren, als ledige en verteerende monden, uit de „ ſtad hadden doen vertrekken, wederom binnen laaten „ komen, het geen hunnen leeftogt niet weinig deedt „ verminderen, en zelfs toegelaaten, dat 'er voorraad „ uit de ſtad vervoerd wierdt" [naamelyk: honderd osſen en twee ſchepen met kaas.] „ (57) De toevoer, „ die men aan de belegerden meende toe te ſchikken, „ wierdt grootendeels door de ſoldaaten geroofd en op„ gegeeten, terwyl de ſchepen op een gunſtig getyde „ lagen te wachten, zoo dat, al ware het gelukt die „ binnen te brengen, de belegerden 'er evenwel weinig „ van zouden ontvangen hebben; en het koorn, dat, „ in tonnen gepakt zynde, door den regen en de vog„ tigheid in de ſchepen nat geworden was, begon, na „ dat het ontſcheept was, uit te loopen, zoo dat het „ loof zelfs door de ſpleeten der tonnen naar buiten „ uit groeide." „ (61) Een ſpion, die ruim twee „ maanden als ſoldaat in de ſtad geweest was, en nu „ tot ons te rug kwam, boodſchapte, dat de ſoldaaten, „ door honger en gebrek genoodzaakt, reeds paarden„ vleesch begonden te eeten, en dat men voor geen „ twee maanden koorn meer hadt." „ (79) Kaas en „ ſtokvisch waren nu reeds verteerd, en de prys der ande„ re mondbehoeftens begon tot eene verbaazende hoogte „ te ryzen. Één pond boter koste 25 ſtuivers; één kan „ oly, eene kroon; één ey 15 ſtuivers." „ (101) De „ belegerden waren zeer in het naauw, daar zy geen

„ uit.

men en verminderd zyn; wy hebben gezien, dat zeer veele lyders door ſommige ingebeelde geneesmiddelen verligting bekomen bebben, en de meeste derzelven volkomen herſteld zyn geworden.

Het is zoo. Niets is 'er dat den mensch meer nadeel doet, dan zorg en kommer. Daar van daan ook, dat de redelooze dieren, die deeze aandoeningen niet hebben, meestäl ſterker en gezonder zyn. Spreekt het niet van zelve? Niets heeft meer invloed op het ligchaam, niets zet

„ uitzigt op ontzet hadden, de ſoldaat reeds paarden-
„ vleesch moest eeten, en de overige leeftogt van dag
„ tot dag ſchaarſer en duurder wierdt, zoo dat een pond
„ boter verkocht wierdt voor 6 guldens; een kalf van
„ zeventien dagen voor 48; een kleen varken voor 115;
„ en een pond tabak voor 100 guldens."

„ (Bl. 60) Het getal der geſtorvenen, geduurende
„ het beleg, heeft, volgends de dooden-lysten, over
„ de vyfduizend beloopen, uitmaakende het derde ge-
„ deelte vau allen, bezetting en burgery ſamengenoo-
„ men."

Cæſar gewaagt van eene ſoortgelyke pest, in de belegering van Masſilia, insgelyks uit gebrek ontſtaan (bell. Civ. l. 2 cap. 22); voeg hier by Avenzoar, Collect. l. 3 tract. 3 c. i.; en Abdallatif, merkwaardigheeden van Ægypte 2de afdeeling S. 304; om geene anderen meer by te brengen.

Hugo (bl. 92) „ By de belegeraars was ook, wegens
„ de groote menigte van paarden, zoo groot een gebrek
„ aan voeder, dat de paarden uit honger paarden-mist,
„ verdorde bladeren van boomen, en heiſtruiken aten."

zet zich vaster daarin, dan het geen uit de ziel voordkomt, vooräl het geen uit vrees of treurigheid en zwaarmoedigheid ontſtaat. Wel te regt zegt de dichter „ het is de grootſte ellende, „ ook dan nog door vrees gefolterd te worden, „ wanneer men op niets meer kan hoopen." En zulks des te meer, daar deeze, uit haaren aart, reeds zwaarmoedige ziektens, (te weeten pest en ſcorbut) door vrees, ongerustheid en bekommering niet weinig voedzel en verſterking krygen. Doch laaten wy onderzoeken, welke de oorſprong dier ziektens zy, en welke veranderingen in toevallen en verſchynſelen dezelve ondergaan, naa de verſchillende geſteldheid der ſaiſoenen en van het voedzel.

De Hondsdagen waren, vooral dit jaar ongemeen heet; de lucht geſtaadig met vuile ſtinkende dampen en nevels bezwangerd, de wind meest uit het noordoosten. Omtrent het opkomen van den beerwachter en tot na het ondergaan van het zevengeſternte *) veel en aanhoudende regen, betrokken lucht, de wind uit het zuiden, tot aan den (winter) zonneſtand toe. Vervolgends geduurende den winter de wind meest zuidelyk, het weder regenachtig †), windig en onſtuimig, ver-

„ Crica arcturum & ultra pleiadas."

†) *Orræus* (in descript: pestis p: 19 v 21, 45, en voornamelyk n. 7. p. 61.) geeft insgelyks zeer ſterk af op

vergezeld van ſneeuw; laate vorst en van korten duur. In de lente de wind insgelyks zuidelyk, het weder zeer onſtuimig en by aanhoudenheid regenachtig, tot de hondsdagen toe.

De drift van wind en zwerk is dus meestäl geweest uit het zuiden, en gepaard met veel regen en nattigheid. Doch daar de zomer by uitſtek heet en droog was, hebben van den beginne af aan heete koortzen geregeerd*); waar by koude rilling (*horror*), verkleumdheid (*rigor*), benaauwdheid, groote dorſtigheid, en ylhoofdigheid plaats hadden, zynde de tong droog, zwart en ruuw (*ſcrabra*); de waterloozing gering (*urina tenuis*), het water bruin en troebel. Zommigen hebben de *pleuris* gekreegen; anderen de longzucht (*peripneumonia*), doch dit laatſte was zeldzaamer. Daarby kwamen keelziektens (*anginæ*), die egter niet beſmettelyk noch doodelyk, maar meestal heilzaam voor de gezondheid, waren. Vervolgends uit Holland †) de pest §), waar by plaats hadt bloeden uit den neus

op het natte weêr, en deszelfs nadeelige gevolgen.

*) „ Op de ſchepen pest, koortzen en walging" zegt *Hugo* p. 81.

†) *Inde ex Hollandia* pestis. *)

§) „ Welke ſchaarsheid van leeftogt (zegt *Hugo* „ p. 79

*) Wat de Schryver hier met de woorden: *ex Hollandia*; wil te kennen geeven, durve ik niet beſlisſen. „ De Vertaaler."

neus, braaken, roode loop (*dyſenteriæ*), uitſlaande vlakken (*exanthemata*), de pestkoolen (*anthraces*) waren hier by menigvuldig, de pestbuilen (*bubones*) zeldzaam *), de tong brandig, droog en bezet.

De zulken, die hevig en in grooten overvloed uit den neus bloedden †), waren, door het verlies van bloed, binnen drie dagen dood.

Het uitwerpen van geele, groene en zwarte ſtoffen, doorbraaken, in de koorts, voor de koorts en na het afgaan der koortzen, nam de ziek-

„ p. 79) de Engelſche bezettelingen zoo ver bragt, dat „ zy, aan gebrek en hongersnood ongewoon, en daar „ tegen niet beſtand, lyken en krengen aten." — Van dit onderling verband en gemeenſchap tusſchen kwaadaartige koortzen en pest gewaagt ook *Orræus* lic. No. 10 p. 65 en No. 11 p. 66.

*) *Samoilowitz.* Abh. von der pest, ſpreekt ook van pestbuilen, (liesgezwellen), pestkoolen (*carbunculi*), en groote uitſlaande vlakken, als kentekenen der pest. — Zoo ook *Orræus* deſchript. pestis p. 10 en dezelve beweert, (pag. 69), dat by den aanvang der pest dikwyls uitſlaande vlakken alleen zich opdoen, zonder pestbuilen en pestkoolen, doch dat deeze 'er by komen, zoo dra de beſmetting haare volle kracht en hevigheid bereikt heeft.

†) *Orræus* zegt l. c. No. 24 p. 122, dat deeze bloedloozing (*bæmorragia*), zeer onzeker, doch pag. 153, dat zy, wanneer de ziekte in volle kracht is, meest doodelyk is. Hier mede ſtemt overéén *Klint* ap. *Samoilowitz* abh. uber die pest S. 28.

ziekte niet weg; veele deelen der ingewanden leeden zeer daar by, en 'er hadden ſterke roeringen in den buik by plaats, zynde de afgang der zoodaanigen raauw, veelvuldig, dun en zwart. Van hun, die zwarten en dunnen afgang hadden, is 'er niet één doorgekomen.

De waterloozing altyd gering (*urinæ tenues*), het water ros, en het wateren zeldzaam (*urinæ paucæ*), het zweeten veel; er deeden zich geene kenmerken, geene gunſtige tekenen, noch iets anders op, dat de geſteldheid der ziekte konde doen beöordeelen *). Want 'er hadt (by den ſtoelgang) geene regte bloedloozing plaats, noch 'er openbaarden zich geene gewoonlyke, de ziekte kentekenende, ettergezwellen (*abſceſſus*); want de pestbuilen waren zeer zeldzaam. Doch zy, by welken uitſlaande vlakken †) zich opdeeden, zyn allen geſtorven. De pestkoolen, die 'er toen gevonden wierden, duidden een overvloedig en hevig vergif (*venenum depaſcens*) aan.

De herfst was vogtig §), een betrokken lucht, de

*) Nihil judicatorii, nihil commodi, neque judicatorium aliud apparebat.

†) *Mertens* zegt, dat dezelve doodelyk zyn; zie obs. med. P. II c. 2 p. 102. — Insgelyks *Klint* l. c. p. 80; en *Lange* Rudiment. Doctr. de peste p. 20.

§) Onze ſoldaaten [zegt *Hugo* p. 32] wierden door geene ziektens gekweld, daar integendeel eene zwaare pest en najaars koortzen onder de vyanden woedden,

de wind uit het zuiden. Nu vertoonden zich Pestbuilen aan den hals en onder de oxels. Veelen kwamen er van op. Hier by kwam de hongersnood, veelvuldige liesgezwellen, groote ſterfte, buikloop (*fluxus ventris*), ontſtaande uit zwarte galſtoffen en voor allen doodelyk; het aderlaaten baatte niets, de ſtoelgang was van den dood vergezeld, en zelfs verzagtende middelen waren ten uitterſten gevaarlyk, de zweetdryvende middelen dienden tot opſtopping van den buik, en losten de laatſte krachten op van hun, die den dood naby waren.

Veele en ſchaadelyke buikziektens zyn aan verſcheidenen overkomen, aan veelen perſſing op den afgang, vergezeld van pyn; roode loop, vooräl onder de vrouwen, ook zyn 'er veele vrouwen aan geſtorven; de kinderen en vrouwen wierden met wormen geplaagd, de zoldaaten met luizen, ſchurft en groote puisten.

Weinigen waren 'er, die aan de jigt, een grooter getal, die aan het graveel leeden.

Wat betreft de pestbuilen, veelen hebben dezelve gehad in, vóór, en ná de koortzen, zonder eenig gevaar van 'er niet door te komen.

Ook

en véélen van hun afmaakten — dit kwam ook veeläl daar van daan, dat Spinola oude, tegen de ongemakken van lucht en weder geharde, krygslieden hadt, terwyl de troepen van den vyand grootendeels beſtonden uit nieuw opgeworven, aan deeze ongemakken ongewoone, manſchap.

Ook ontſtonden 'er nog plaatzelyke zinkingen (*fluxio contractá*), niet gelykende naar etter, maar eene zekere andere rotſtof, zynde by zommigen zwart, dik, ſtinkende, by anderen graauw (*cineritia*), dun, en ook ſomtyds groen.

De maandſtonden waren in deezen tyd voor veele nutteloos *); het water dik, overvloedig, vettig (*urinæ pingues*), en moeijelyk, om 'er iets uit op te maaken; eenigen waren ſlaapzuchtig (*comatoſi*), anderen wederom niet: de eerſten waren nimmer geheel vry van koorts, de laatſten ſomtyds.

De gewoone *geſteldheid der pest* was ten dien tyde, als volgt: die dezelve eerst begonden te krygen, waren ſlaapzuchtig, benaauwd en met koude rillingen behebt (*horrentes*), geene branding by de koortzen †), ook geen ſterke dorst, noch yihoofdigheid, de verheffing der koorts zeer regelmaatig en op den dag komende §). Na verloop van twee dagen waakten zy gemeenlyk, waren by hun verſtand en ſpraken. Vervolgends deedt zich de pestbuil (*tumor*) op, by zommigen uitſlaande vlakken, — een ſlaauwte (*ſyncope*) — de dood.

De winter was vogtig, zagt, de wind uit het zuiden; zwaare, diepe ſlaap (*ſomni profundi*), buik-

*) Multis ſanguis menſtruus erat inutilis.

†) Febris non ardens.

§) Exacerbatio diebus paribus.

buikloop, de pestbuilen algemeen heerschende *), de uitslaande vlakken en pestkoolen niet algemeen, de tong by de meesten aan de randen rood en vogtig, in het midden wit en droog, altyd beevende (*tremula*). De meesten, by welken zich de pestbuil aan den hals of onder de oxels vertoonde, wierden hersteld.

Die zich in den eersten aanval der besmetting het sterkste gevoelden, waren het schielykste weg †). Allerleie ziektens ontaartten ligtelyk in pest. De geheele gesteldheid was gelyk aan die van den herfst. Hoofdpyn, verstoppingen (*gravedines*) §), hoest en heeschheid regeerden sterk. Eindelyk begon het te vriezen. Nu hieldt de pest byna geheel en al op *)

Tegen de lente-nachtëvening begon het wederom regenachtig te worden, de besmetting verhief zich op nieuws, van de drie kwam 'er slegts één door. Geene andere soorten van koortzen hebben 'er gewoed. De alledaagsche en derdendaagsche gaande en komende koortzen waren zeldzaam; zommigen kreegen de anderendaagsche; die nimmer, voor zoo veel ik ondervonden heb, in pest ontaart is.

Doch

*) Bubones passim vagantes.

†) Citius defecere.

§) *Orræus* verklaart deeze ongesteldheeden (*affectus*), ook voor zeer gemeen in tyd van pest. Vid. l. c. No. 12. p. 66.

*) Het zelfde getuigt ook *Orræus* l. c. p. 23.

Doch de grootſte en zwaarſte ziekte, en die de meeſte menſchen weggeſleept heeft, was het *ſcorbut* *). Want daar zy, vol droefgeestigheid en met ſlegte ſpys gevoed wordende, (want zy aten algemeen honden en paarden) op vogtige plaatzen ſliepen, begon het ſcorbut te regeeren, zoo dra de winter voorby was. Zommigen hadden eene onſteeking en rottinge in het

*) „ Het ſcorbut, [gelyk de geneeskundigen gewoon „ zyn het te noemen] uit het gebruik van ongewoone „ ſpyzen ontſtaan, heeft de meeſte anderen aangeſtooken „ en geveld. Want door allerleie rampen en kwaalen „ afgemat, ſterk met de pest te worſtelen hebbende, „ was hun voedzel oud en bedorven koorn, het welk „ voor zoodaanige omſtandigheeden van ouds opgelegd „ en bewaard was" *Hugo* p. 79.

„ *Justinus van Naſſau*, bevelhebber der ſtad, ſchreef „ aan Prins *Mauritz*, dat de bezetting door de pest, „ buikloop, en ſcorbut van dag tot dag ſterk vermin- „ derde: dat de zieken, wegens gebrek aan geneesmid- „ delen en gezonde ſpys, niet verkwikt en geneezen „ konden worden." *Hugo* p. 87.

„ Het gebrek aan leeftogt, de hevigheid der ziektens, „ waar mede de belegerden te worſtelen hadden, en de „ ſchaarsheid en duurte der geneesmiddelen was in de „ ſtad zoo groot, dat eene hoeveelheid binnengebragte „ tabak, die elders niet meer dan vier ſchilden *) gekost „ hadt, in de ſtad verkocht is voor twaalfhonderd gul- „ dens, wordende dezelve gebruikt als een middel te- „ gen het ſcorbut." *Hugo* p. 105. — *Orræus* roemt ook de tabaksrook, als een behoedmiddel daar tegen l. c. N. 32 p. 139.

*) d. i. vyf guldens; het ſchild tegen vyfentwintig ſtuivers gerekend. „ De Vertaaler."

het tandvleesch, anderen alleen blaauwe vlakken hier en daar over het ligchaam, de meesten de huid geheel rood (*purpurea*), en allen eene zwaarte en matheid door alle leden en een' ſtinkenden adem.

Zommigen wierden de zenuwen en ſpieren zoodaanig ſamengetrokken, dat zy hun het been (*crus*) tot aan de billen en tot aan de heup ophaalden. Daar waren 'er ook, die onder het eeten dood bleeven, vooräl dezulken, bywien hartkloppingen (en deeze hadden veelvuldig plaats) een en andermaal voorafgegaan waren. Veelen was het tandvleesch zoo ſterk gezwollen, dat het de tanden geheel en al bedekte. Dikwyls viel 'er een ſtuk van het wangbeen (kaakebeen, *os malæ*) af, gaande dit zelden vergezeld van koorts, maar zeer dikwyls van roode loop (*dysenteria*), of van eene andere buikloop (*alvi fluxus*). Daar kwamen 'er geen', dan met de grootſte moeite en zwaarigheid, door, en deeze kreegen de groene ziekte (*cachexia*), ſpysloop (*lienteria*), of waterzucht, veelen ook waterbreuken (*hernia aquoſa*). Wat men hun aanboodt, kreegen zy niet dan bezwaarlyk en met moeite en tegenzin binnen, want de buikzuiverende middelen (*purgationes* *) zelve deeden by

*) Schoon *purgatio* in de kunst voor den ſtoelgang zelven pleegt genoomen te worden, zal nogthands ieder, die in de verhandeling *over het ſcorbut*, hier ach

by de meeſten eene ſchadelyke werking; van hun nu, waar mede het dus geſteld was, ſtierven 'er wel veelen zeer ſchielyk, doch ook wederom veele anderen hielden hun leeven by de ziekte langer ſleepende. De afgang van veelen in deeze ziektens was waterachtig en vettig; de pyn was vergezeld van hevige ſnydingen(*tormina*),opwaards kwaadaartige ſchokkingen *) het geen zy ontlastten †), deedt de pynen niet ophouden. Doch om kort te gaan, allen, zoo wel die door langzaame, ſleepende, als die door ſcherpe, haastige ziektens aangetast en gefolterd wierden, ſtierven meest en voornaamelyk wegens gebrek aan ontlasting (*alvi vitio*): want de buik heeft ze allen om het leeven gebragt §). Daar zyn 'er dus veelen geſtorven.

De pest begint wederom op nieuws te woeden. Van de honderd komt 'er niet één door, en zy, die dezelve reeds eens gehad hadden, op nieuws aan-

achter volgende, de verklaaring van deeze woorden, in ſamenhang met het volgende en voorgaande zal geleezen hebben, met my toeſtemmen, dat hier door *purgationes*, niet de *ſtoelgang*, maar buikzuiverende middelen moeten verſtaan worden. „ De Vertaaler."

*) Quæ exibant. †) Surſum revolutiones malignæ.

§) Omnes enim *venter* ſuſtulit. Verſtaa: de menigte van bedorven ſtoffen in de ingewanden, die, by gebrek van ontlasting, bleeven zitten en het geheele ligchaam verpestten, ja zelfs door de ontlasting niet weggenoomen wierden. „ De Vertaaler."

aangetast zynde *), ſchieten het leeven 'er by in.

Daar ſtierven 'er meer, by welke de pestbuilen zich in de liesſen, dan op andere plaatzen opdeeden, vooräl wanneer zy zich aan de 's linkerzyde vertoonden.

De pest nam altyd een' aanvang met koude. Zy taste algemeen kinderen en jeugdige lieden aan, zelden lieden van hooge jaaren †); onder de burgers woedde zy het meest tegen de armen §) en tegen de Calvinisten; onder de ſoldaaten zonder onderſcheid tegen allen.

Het ſcorbut was zeer algemeen onder de Engelſchen, minder onder de Vlaamingen en Waalen, allerminst onder de Franſchen.

De roode loop heerschte vooral onder jeugdige, galachtige menſchen en onder lieden van eene zwaarmoedige geſteldheid; langduurige buikloop (*diarrhoeæ*), en wormen waren gemeen onder de vrouwen en kinderen, waterzucht (*hydropes*), ſpysloop (*lienteriæ*), en breuken onder de geenen, die van het ſcorbut opgekomen waren.

Wat

*) Het zelfde verhaalt *Orræus* l. c. p. 60.

†) deeze zyn, volgends uitſpraak van *Orræus* (l. c. No. 5 p. 59), byna in het geheel niet aan die ziekte onderhevig.

§) Het zelfde heeft ook algemeen plaats gehad by de pest te Moscow. Vid. *Orræus* l. c. p. 53, en *Mertens* Obs. Med. P. II. c. i, p. 93.

Wat aangaat den tyd, waarin de ziektens het hevigst woedden, de zomer was het allerergſte, en ſleepte alles weg; de herfst rigtte minder kwaad aan; maar betreffende den winter, geduurende denzelven, en zelfs tot na de lentenachtëvening, wierden 'er wel meer nog dan in den zomer door de pest aangetast, maar daar ſtierven 'er niet zoo veel van.

LYST VAN ZESTIEN ZIEKEN AAN DE PEST.

Eerſte Zieke.

Een heette koorts tastte den Brouwer aan, die in de roode ſtar, digt by de Antwerpſche poort, woonde. Hy was benaauwd en dorſtig. Daadlyk wierdt hem ader gelaaten; hier door verminderde het een en ander. Op den tweeden dag kon hy niet rusten, maar ylde, en hadt geene ontlasting. Des nachts ſliep hy, en was volkomen by kennis. Op den derden dag gebruikte hy medicynen, vomeerde, ſlikte pillen, en hadt afgang. Op den vierden dag overviel hem een neusbloeding; wederom liet men hem aderlaaten, appliceerde de zuigkoppen, en alles hadt een gewenscht gevolg. Tegen den avond bloedde hy andermaal hevig, alle middelen waren vrugteloos. Op den vyfden dag was zyn afgang, zwart, dun en ſtinkende. Op den zes-

den dag ſtierf hy. Er openbaarden zich uitſlaande vlakken, en drie pestkoolen.

Daarop kreegen het de twee kleine kinderen, met uitſlaande vlakken en pestkoolen; zy ſtierven terſtond. Het oudſte bleef na zyn dood nog twee dagen warm.

Toen openbaarden 'er zich aan zyne vrouw vier pestkoolen. Van tyd tot tyd wierden haar lavementen gezet: alles wierdt haar naauwkeurig toegediend. Op den agtſten dag wierd zy blind door een zinking-vloed; aan de keel ontdekten zich kliergezwellen (*phymata*), den 16den dag was zy dood.

De zuster, de knegt en meid, die in den beginne bloedgetrokken waren, bleeven bevryd.

Tweede Zieke.

Een kind, van drie jaaren oud, uit het huis daar de osſekop uithing, kreeg onder het ſpeelen een neusbloeding, en bloedde bykans de hoeveelheid van twee ponden: met veel moeite wierdt het geſtuit. Drie uuren daarna bloedde het weêr: het koppen was vrugteloos, de opſtopping vergeefsch. Hy kreeg een ligte koorts, wierdt ontkleed, men bevondt aan hem uitſlaande vlakken, en één uur daarna was hy dood. De ouders en meid, die gelaaten zyn, bleeven bevryd.

Der-

Derde Zieke.

Bulo, een Duitſch Edelman, die aan de Veemarkt woonde, wierdt door een' hevige koorts aangetast; hy gaf over, hadt pyn in 't hoofd, was ſlaapeloos; 'er zettede zich een peſtkool op zyn oog; hy hadt afgang, en zweette ſterk: alles ging wel. Den tweeden dag was hy benaauwd, de afgang gemakkelyk (*alvus lubrica*) galachtig, geel en van eene maatige dikte. Den derden dag ging alles nog beter. De vierde dag was als de tweede. Den vyfden dag viel de roove van de peſtkool, die op zyn oog was, af; hy hadt geen koorts. Den zesden dag kreeg hy hevige hoofdpyn, kon niet ſlaapen, en ylde: de waterloozing was gering, het water witachtig, en zakte niet (*non ſubſidebant*). Den zevenden dag ſliep hy weinig, uit de ſlaap ontwaakende, was hy buiten kennis. Den agtſten dag ſtierf hy; na zyn dood uitſlaande vlakken.

Vierde Zieke.

De broeder en knegt van Gysbert, een' bakker, wierden door de koorts overvallen, na dat zy den ganſchen nacht brood gebakken hadden; zy waren brandig, benaauwd; men konde geene gezwellen of peſtkoolen ontdekken. Den tweeden dag wierden zy gelaaten. By den knegt openbaarde 'er zich aanſtonds een kleen gezwel in zyn regter lies: beiden zweetten; het gezwel

zwel wierdt niet grooter, en de broeder bleef 'er van bevryd. Deezen laatſten wierdt den derden dag een lavement gezet; tegen den avond wierden zy beiden by wylen flaauw. By den broeder ontdekte men uitflaande vlakken, 's nachts was hy dood. De knegt braakte groenachtige ſtoffen; hy ſcheen beter, doch het gezwel groeide aan. Den vierden dag kreeg hy uitflaande vlakken over zyn geheel ligchaam. Den vyfden dag ſtierf hy aan de roode loop. Zy, die adergelaaten waren, bleeven bevryd.

Vyfde Zieke.

Johannes Willemſen, die in *St. Pieter* woonde, wierdt onder het bierbrouwen door een' koorts aangetast. Van den beginne af was hy al aanſtonds benaauwd, en kreeg hartpyn, zyn tong was brandig, hy kon niet ſlaapen. Den tweeden dag wierdt hy gelaaten; het bloed was bedorven en ſtinkende: dorſtig en onrustig bragt hy den nacht door. Den derden dag nam hy medicynen in, en ging viermaal af: hy bleef benaauwd, en hadt in de benedenſte deelen van den buik zwaare pynen. Tegen den avond verſpreidde zich een koud zweet over zyn geheel ligchaam; de uitterſte deelen waren kil koud; hy wierdt weder warm. Den vierden dag was hy zeer onrustig. Vervolgends walgachtig, flaaperig; de afgang was raauw, dun en zwart. Den vyfden dag tegen den avond weder-

derom roering in 't lyf, dunne en zwarte afgang; onder het afgaan ſtierf hy. Na zyn dood onderzocht zynde, vondt men noch gezwellen, noch vlakken, noch pestkoolen.

Zesde Zieke.

De zoon van den voorgaanden Johannes wierdt insgelyks aangetast. Aanſtonds wierdt hem een ader geöpend; het bloed was voortreffelyk; terſtond kreeg hy een gezwel in de lies: hy zweette, was buiten kennis. Den tweeden dag was de afgang dun, veel, zwart en ſtinkende. Den derden dag in alles het zelfde. Des nachts ſtierf hy onder het afgaan. 'Er openbaarden zich uitſlaande vlakken.

By de moeder en de drie dochters wierden inbrandingen met brandyzers, tot voorkoming van de beſmetting, aan de dyën werkſtellig gemaakt *). Zy kreegen egter de beſmetting; allen pestbuilen onder de oxels. Het geheele huis ſtierf uit.

Zevende Zieke.

De jongste bediende van den Lombardier, die dagelyksch met beſmette kleederen moest omgaan, raakte buiten kennis, braakte, en kwam weder tot zyn verſtand: onder de oxels gevoelde hy pyn, aanſtonds ontdekte men een gezwel; den geheelen dag zweette hy; hadt geen' koorts. Den tweeden dag gebruikte hy een' purgatie, hadt

*) Cauteria cruribus infliguntur.

hadt een ruime ontlasting; hy gebruikte de driakel (*theriaca*), en zweette overvloedig. Den vierden dag was hy minder benaauwd; dit middel wierdt herhaald, het gezwel nam toe. Tot den negenden dag gebruikte hy conserf van ossetong (*buglosſa*) en roozen. Men maakte een insnyding in het gezwel. Uit het zelve kwam eene onrype, stinkende, zwarte etter. Hy herstelde: en heeft in het geheel geen' koorts gehad.

Agtste Zieke.

De jongste meid, die by Jacobus Wachtmans woonde, wierdt door de koorts aangetast. In den aanvang was zy al terstond dorstig, benaauwd, en hadt pyn in het hoofd: zy braakte, en sliep niet. Den tweeden dag hadt zy pyn in den hals zonder koorts. Zy wierdt by de pestzieken gevoerd, viel flaauw, wierdt wederom tot zich zelve gebragt; zweette, een gezwel ontdekte zich; haar afgang was hard en zwart. Den vierden dag verminderden alle de kwaalen. Het water was gezond (*urina cocta*), Den zesden dag koortzig, weinig geijlt, en zeer kort. Den zevenden dag sterk gezweet; zonder koorts, welgeslaapen. Op den achtsten dag wierdt het gezwel geopend, de etter was aschkleurig, dik: zy wierdt geneezen. Zy was byna 12 jaaren oud.

Negende Zieke.

De vrouw van Cornelis Dirven kreeg hevige hoofdpyn. Zy wierd benaauwd, walgachtig. Den tweeden dag roering in 't lyf, de afgang dun, galachtig, omtrent het middelrift een' ſteekende pyn; zynde de ademhaaling benaauwd. Zy bragt den nacht ongemakkelyk en pynlyk door. In den morgenſtond was het water bruin, dik, en troebel: zonder dorst. Den vierden dag was het water witachtig, dun, met een bastaard raazende koorts. Haar afgang was zwart, ſtinkende en dun. Des nachts ſtierf zy, zonder eenig uiterlyk teken van pest.

Tiende Zieke.

Een meisjen, dat by den zelfden Dirven in huis was, hadt een tyd lang eene opſtopping der maandſtonden gehad; nu hadt zy pyn in 't hoofd, aan het hart, en in de lendenen, zonder koorts. Den tweeden dag braakte zy met eene aandoening van koorts. Zy wierdt gelaaten; onmiddelyk daarop gevoelde zy pyn onder de oxels. Den derden dag heeft zy ontlasting gehad (*purgata est*), tegen den avond deedt zich een gezwel op. Zy heeft in het geheel niet geijld. Zy wierdt uit het huis gebragt, kreeg de roode loop, en ſtierf na verloop van vier uuren.

Elfde Zieke.

De dochter uit den yzeren man wierdt door eene hevige koude en brandende heete koorts aangetast. Zy gaf galachtige ſtoffen over, ſliep niet, was benaauwd en dorſtig. In de linker lies hadt zy zwaare pynen, 'er ontſtondt een gezwel. Den eerſten dag gebruikte zy zweetdryvende middelen, het gezwel zwol op, zy ging tweemaal af. Den tweeden dag ſliep zy, zonder koorts, nu en dan benaauwd. Den derden dag appliceerde men een zuigkop, op het gezwel; even beneden de pestbuil wierdt met een daadelyk brandyzer eene inbranding gedaan *); alles ging voorſpoedig. Op den vierden dag verdoofde het gezwel; zy wierdt benaauwd, zweette zonder koorts, het gezwel verhief zich zonder tekens van rypen tot den 12^den dag. Den veertienden dag wierdt het geöpend; de etter was zwart, dik en ſtinkende. Zy genas.

Twaalfde Zieke.

De meid uit de bril wierdt, benevens twee kinderen, door de pest aangetast. De kinderen ſtierven. De meid hadt van den beginne af een heete koorts, benaauwdheid, en een gezwel in de lies. Den derden dag geen' koorts, ſterk zweeten, en al het overige naa evenredigheid. Op den vierden dag was de afgang weinig, geelach-

*) Cauterium actuale inuritur.

achtig en hard. Den zesden dag liep 'er uit het gezwel eene dunne, zwarte en ſtinkende etter. Zy wierdt volkomen herſteld. Zy bleef op de beſmette plaats. Den elfden dag ſtortte zy wederom in, gevoelde pyn aan het hart en hoofdpyn. Op den twaalfden wierdt alles wederom erger. Geen afgang. Den veertienden dag kreeg zy een vinnige koorts; zy braakte veele groene ſtoffen. Den vyftienden dag was zy zonder ſlaapen, zeer onrustig en buiten kennis. Den zestienden dag ſtierf zy in ſlaap (*comatoſa*). Er openbaarde zich een pestkool.

Dertiende Zieke.

De architect van den prins, voor de peſt beducht zynde, nam pillen om te purgeeren tot een behoedmiddel in: hy brandde ſterk, hadt zwaare pyn in het hoofd; men zettede hem een lavement. Des anderen daags kreeg hy eene vinnige koorts. Men opende hem een ader; het bloed was bedorven (*ſanguis foëtens*) en afgeſcheiden (*non concrescens*). Tegen den avond ylde en zweette hy ſterk; hy bleef buiten kennis. Tegen den morgen ſtierf hy, op zyn ligchaam hadt hy uitſlaande vlakken. Hy was een allerſterkst en zeer bloedryk mensch.

Veertiende Zieke.

De Alchymist, die in het huis van Baldus woonde, klaagde over pyn in 't lyf, na dat hy

een groot aantal oesters en mosſelen gegeeten had. Hy viel in een' diepen ſlaap, die twee dagen duurde. Den derden dag was hy ſlaapeloos zonder koorts; hy at, en dronk overvloedig; hy hadt pyn in de liesſen en in 't hoofd; nu en dan was hy benaauwd en koortzig, zelden was hy buiten kennis; hy ſtierf. 'Er ontdekten zich een groot aantal uitſlaande vlakken, tot zelfs onder 't hair van de boven harsſen pan. Hy was van een zeer zwartgallig temperament.

Vyfticnde Zieke.

Het zoontje van Johannes Franciscus wierdt door een vinnige koorts aangetast; hy was ſlaaperig, benaauwd, daarna weder ſlaapeloos, en dorſtig. Den derden dag weinig vlakken, den vyfden meer. Nog agt dagen bleef hy leeven, toen egter ſtierf hy. Hy was drie jaaren oud. In dit huis wierdenze allen ader gelaaten en bleeven vry.

Zesticndé Zieke.

Jacobus Sips wierdt door een heete koorts aangevallen, was ſlaaperig, niet dorſtig, kreeg eene ontſteeking in de keel (*anginoſus*). Hy wierdt adergelaaten: het bloed was zwart, (*lividus*), bedorven (*foetens*), en geſcheiden (*non concrescens*), terſtond bloedde hy uit den neus; dit wierdt egter geſtild, doch begon na den eeten op nieuws; hy wierdt dorſtig en ſtierf tegen den avond.

Op

Op deeze en ſoortgelyke wyze droeg het zich toe by de pest; het beloop der ziekte van hun, die het ſcorbut hadden, zal ik hier na melden; de overige ziektens ſlaa ik over, na alleenlyk nog gewaagd te hebben van eene verzweering en etterloozing uit de zyd-aderen, door opſtopping van het bloed in dezelve uitgezet zynde, *) zonder eenige voorafgaande ontſteeking der keel, aanſteeking der longen, of pleuris.

Cornelis van Bernaſie hadt ſederd twee jaaren eene ſchraalheid en droogte in de keel gehad, gepaard met veelvuldig hoesten. Nu, daar het voorjaar laauw en vogtig was, kreeg hy eene zwaare en aanhoudende koorts (*febris continua*), vergezeld van ſlaapeloosheid en yihoofdigheid. Den derden dag wierdt hem een ader geopend, en een lavement gezet. Den vyfden ging hy wormen af, den zesden loosde hy dezelve door den mond, daarby eene onverteerde ſpysloozing (*venter lubricus*); hy ſliep niet. Den agtſten dag hadt hy ontlasting van onrype, ſtinkende etter, en zulks in groote hoeveelheid. Des nachts was hy zonder etterloozing †). Den negenden dag ſtierf hy. Na zyn' dood kwam een' overvloed van bloedige etter (*ſanies*) uit hetligchaam.

VER-

*) Suppuratione evenis lateris vari cibus occupatis.

†) Sine exscreatu.

VERKLAARINGEN EN AANMERKINGEN OVER DE VOORGAANDE VERHANDELING.

Dat 'er tweeërleie algemeen heerſchende volks ziektens zyn, hier van ben ik door een langduurig onderzoek van de leerſtelzels van *Hippocrates* en *Galenus* overtuigd. Want de heerſchende volkziektens zyn of vernielende, (en zulke noem ik *beſmettelyke*), of niet vernielende, maar *eenvouwige landziektens*. Van elk deezer beide ſoorten behandel ik hier een der ſchoonſte onderdeelen, naamelyk *de pest* en *het ſcorbut*.

Omtrent de pest *) zyn de gevoelens der Schry-

*) Ook nog heden ten dage zyn de geneeskundigen het niet ééns over den aart en natuur van de pest. De ouden ſchryven dezelve toe aan een bederf en rottinge der ſappen; de nieuweren zoeken derzelver oorzaak alleen in de zenuwen, door eene zekere verborgene beſmettinge aangeſtooken zynde *). De ſchielyke verzwakking en het bederf der ſappen laaten deeze beide oorzaaken toe. Grooter en van meer belang is het geſchil over de verſchillende wyze van geneezen, om dat de een goedkeurt het geen door den anderen wordt afgekeurd; doch deeze twist ſchynt ligtelyk bygelegd te kunnen worden, als men in aanmerking neemt, dat men vooral op de bykomende koortzen en de verſcheidenheid der geſtellen moet letten; want andere middelen moet men gebruiken in een heete of ontſteekende koorts (*febris inflammatoria*), andere in eene rotkoorts, andere middelen by een ſterk, andere by een zwak ligchaamsgeſtel, om niet te ſpreeken de verſchillende geſteldheid

en

*) Nervos a miasmate tactos.

Schryvers verſchillende. Ik zal zeggen, hoe ik 'er over denke. Dat een bederf en verrotting in de ſappen de oorzaak van de pest kan zyn, zal ieder willens of onwillens moeten toeſtemmen, die de woorden van Galenus *), daar over op deeze wyze zich verklaarende, leest. „ Alle „ ziektens, die uit eene onmaatige droogte en „ hitte ontſtaan, als verhittingen (*ardores*), of „ brandende koortzen, maaken het bloed dik „ en zwart. Zoo heeft ook deeze lange onge- „ maatigheid, de zomerwarmte langer dan naa „ gewoonte aanhoudende, iets diergelyks ver- „ oorzaakt, waar uit de pest ontſtaan is. En „ niet weinigen van hun, die 'er doorkwamen, „ ontlastten de bewuste zwarte ſtoffen by den „ afgang, meeſtäl op den negenden, zevenden „ of dertienden dag, waar by egter ook zeer „ veel verſcheidenheid in de zelven zich open- „ baarde †), als welke by zommigen de zwar- „ te gal het naast by kwamen, terwyl by ande- „ ren zelfs by den afgang geen' benaauwde, „ ſtinkende reuk was, en zy by veelen ook „ tuſſchen deeze twee uitterſtens den middel- „ weg hielden. Doch de zieken, by welke zoo-

„ daa-

en invloed van lucht en weder; naa wier verſchil en verandering, de beſmetting meer of min hevig pleeg te zyn.

*) De atra Bile c. 4 p. 156. T. I. Opp. Baſil. 1549.

†) Quorum etiam complures ipſorum differentiæ apparebant.

„ daanig eene ontlasting (van zwarte ſtoffen)
„ geen plaats hadt, waren over het geheele lyf
„ aan alle kanten behebt en bezet met puisten,
„ die zeer veel gelykheid hadden met de zwarte
„ uitſlaande vlakken. Geef acht op de pest-
„ koolen *) die aan alle kanten zweeren met
„ zwarte aschkleurige rooven bedekt hebben,
„ daar zich iets glinſterends in opdoet, gelyken-
„ de naar pik en harst: zoodaanig nu is de volko-
„ mene (*exacta*) zwarte gal. De kwaadaartigheid
„ der zweeren derhalven, die op de pestkoolen
„ zitten, komt daar van daan. Want het bloed
„ moet noodzaakelyk, of terſtond van den be-
„ ginne af, of, na dat het door de hitte der
„ ziekte zelve gezooden is (*perasſatus ſanguis*),
„ zwartgallig worden." By gevolg zyn de ge-
zwellen, die zich, voor dat hêt bloed gezooden
is, opdoen, nog geene pestkoolen, maar een
ander zoort van gezwellen. Laaten wy hier nog
eene gedachte byvoegen. Het is zeer zeker,
en allen, die lieden, welke de pest hadden, be-
handeld hebben, bevestigen het, dat de mee-
ſten in en omtrent den nacht door de pest aan-
getast worden †). Het is by de geneeskundigen
bui-

*) *Galenus.* De tumoribus cap. 6 p. 334. T. III.

†) Ik herinner my niet dienaangaande zoo wel by de oude als nieuwere Schryvers, die over de pest handelen, iets geleezen te hebben. Zynde het overige, op een' losſen voet van de ouden overgenoomen, gelyk veelen der nieuweren toeſchynt,

buiten allen tegenſpraak, dat de zwarte gal en ſcherpe zwartgallige ſappen (*humor melancholicus*), tegen den nacht het meest in beweeging gebragt en aangezet worden. Dit wordt ook door de uitkomst bevestigd. Wanneer de pest afliet, heerschten de zwartgallige ziektens (*morbi melancholici*) het ſterkſte, en deeze ophoudende, begon de pest weder toe te neemen. Naamelyk wanneer de zwartgallige vogten den hoogſten graad van ontſteeking en verrotting bereikt hadden, hadt de pest de overhand, maar wanneer die vogten niet tot verrotting overgingen, of altoos nog niet tot den hoogſten graad van verrotting gekomen waren, dan regeerden de andere ziektens.

Hoe droeg het zich in den zomer toe? Als de geele gal, in zwarte gal veranderd zynde, tot de hoogſte verrotting gekomen was, of ook wanneer dit het geval was met de zwartgallige vogten, nam de pest een aanvang, met dit onderſcheid, dat, wanneer de pest uit enkele zwarte gal *) ontſtondt, zy altyd doodelyk was, maar wanneer zy haaren oorſprong uit de ſcherpe, zwartgallige vogten ontleende, niet altyd. Maar wanneer de geele gal niet in zwarte gal veranderde, offchoon zy dan ook al tot verrottinge overging, ontſtonden 'er loopziektens (*dyſenteriæ*), doch die niet beſmettelyk wa-

*) Ex atra bile exquiſita.

waren, en heete koortzen, uit. Ook deedt de geele gal, in een dik zwart vogt veranderd zynde, wanneer de beſmetting ophieldt, de heete koortzen in derdendaagſche koortzen veranderen. Zoo wierdt Johannes Michmans, een moolenaar, door eene heete koorts aangetast, die op den zevenden dag in een derdendaagſche overging. By zommigen ontaatte deeze derdendaagſche koorts zeer ligt in pest, dan naamelyk, wanneer het geene gewoone derdendaagſche koorts (*quartana exquiſita*) was, maar dezelve uit de zwarte gal haar oorſprong nam. Hierom moet men het gezegde van *Hippocrates*, „ die de der-„ dendaagſche koorts hebben, worden door „ geene zwaare ziektens aangetast;" verſtaan van de gewoone derdendaagſche koorts. Wat moet men hier dan uit beſluiten? Dat uit de zwartgallige vogten alleen, of, uit de zwarte gal, door verrotting bedorven zynde, die vergiftige beſmetting ontſtaat? Geenszints; maar wanneer die hoogſte graad van verrotting treft in een' tyd, wanneer de geſteldheid der lucht tot beſmetting overhelt, of wanneer de beſmetting zelve heerscht. Immers het gaat vast, dat uit hongersnood en ſlegt en bedorven voedzel *) al-

*) Waarom niet? Volgends het oude ſpreekwoord: *op hongersnood volgt pest*; wordende door de ondervinding bevestigd, dat na hongersnood en ſlegt voedzel de pest opſteekt, maar zoo dra men wederom goed voedzel kan be-

alleen de pest niet ontſtaat. Want die te Aenus van honger peulvrugten aten, hadden pyn in de knieën, en hebben in die, by *Galenus* *) zoo zeer befaamde, hongersnood de pest zeldzaam, maar andere zwartgallige ziektens zeerveel plaats gehad. „ Wy hebben hier ook uit het gebrek heete „ koortzen zien ontſtaan en de overhand neemen, „ waar op geene huidziektens volgden, maar be- „ zwaarlyk riekende en ſcherpe ontlastingen van „ den buik, en die vervolgends opſtoppingen in de „ ingewanden en persſing op den afgang veroor- „ zaakten." Hoe ging het verder? Na dat de ſtad bevryd en van goede ſpyzen wel voorzien was, heeft eindelyk de pest niet alleen niet opgehouden, maar is zelfs toegenoomen en heviger geworden.

Waarom heeft dan de beſmetting het koning-

ly-

bekomen, dezelve terſtond bedaart; waarvan *Ferro* L. von der anſteckung S. 28 en L. unterſuchung derpest-anſteckung S. 29. 32 verſcheiden voorbeelden opgeeft. Zoo veel nogthands is zeker, dat, zal dezelve ontſtaan, de geſteldheid der lucht noodwendig ongezond, vooräl vogtig en warm zyn moet, (Chenot Tract. de peste c. 2 p. 38) of dat oorlog, belegering, angst en bekommering enz. daar toe moeten mede werken. Daar alle deeze omſtandigheeden zich by de belegerden te Breda op het drukkendſte veréénigden, kon het niet misſen, of de pest moest een gevolg daar van zyn, en zelfs nog een' tyd lang, na dat de ſtad overgegaan was, blyven aanhouden.

*) De ſuccorum bonitate & pravit c. 1 p. 129 T. II.

lyke leger niet aangetast? hadt by hun dan eene andere geſteldheid van weder, lucht en grond plaats? Geenszints. Maar de beſmetting, onrein en bedorven voedzel, en ook de vrees waren onder hun niet. Zy waren in eene geſtaadige werkzaamheid, wy daarentegen werkeloos en zonder beweeging; zy hadden lucht, aarde en water vry, by ons was dit alles beſlooten; wy moesten tegen wil en dank met de beſmetten leeven, zy daarentegen hadden ruimer verblyfplaats, waar door te wege gebragt wierdt, dat de lucht by hun niet beſmet noch ook zoo zwaar was. Misſchien kan men hierin ook eenig wonderwerk of de beſchermende hand der Voorzienigheid opmerken. Waar van daan anders die beſmettende ziekte zoo algemeen in de Hollandſche legers. Anderen moogen dit aan de vogtigheid van den grond toeſchryven; ik zal my daar over niet inlaaten.

De pest dus is by ons ontſtaan uit de beſmetting*), op

*) Over deeze beſmetting der pest is hevig onder de geneeskundigen getwist, voornaamelyk over de pest te Masſilia. Zie *Chicoyneau* von der pest 1 Theil. S. 141. *Hecquet* heeft traitè de la peste p. 10) dezelve voorgeſtaan en bevestigd. Maar *Ferro* (von der anſteckung der Epidem: krankheiten, bezonders der pest S. 13 en Nachere unterſuch. der pestansteck. S. 27 en volgende), heeft het best van allen geleerd en aangetoond, dat hier toe wel voornaamelyk en ten hoogſten vereischt worden eene kwaade geſteldheid der lucht, belette uitwaas-

op welken tyd (ik bedoel den zomer), daar de gal de overhand hadt, ſlaapeloosheid, bloeden uit den neus, braaken, loop, uitſlaande vlakken, en pestkoolen menigvuldig waren. Ook ſtierven allen, die de beſmetting kreegen. Zeer juist ter zaak zegt *Galenus* *): „ Het ontſtaan „ der zwarte gal ſchynt doodelyk te zyn, als „ welke haaren oorſprong neemt uit de al te he- „ vig-

waasſeming en gebrek of ſlegtheid van voedzel. Dit alles hadt by de belegering van Breda plaats, weshalven het niet te verwonderen is, dat uit deezen ſamenloop van zaaken de pest ontſtaan is. De uiterſte hongersnood hadt daar by plaats, en deeze heeft meest altyd eene zwaare ſterfte ten gevolge gehad. Zie *Forest* obs med. L. VI obs. 9. p. 159. Over de belegering, als de oorzaak van de pest, kan men meer voorbeelden vinden by *Ferro* l. naehere unterſuch der pestaanſteck. S. 55. Nu is de vraag, of die pest te Breda ontſtaan zy uit de beſmetting of niet? *Baldingerus* ontkent zulks met veel ſchyn van reden (Magazin vor Aertze ſt. 6 S. 479) en *Ferro* bewyst (l c. p. 24) in het breede, dat dezelve niet kan ontſtaan, ten zy 'er algemeene oorzaaken voorafgegaan zyn; dat men ook eene verſpreidende pest (*peſtis ſporadica*) vindt, zonder voorafgegaane beſmetting. Het blyft derhalven twyffelachtig en onzeker, of 'er in den beginne niet eene verſpreidende pest, maar die verborgen gehouden is, plaats gehad hebbe, waar op eene ontſteekende (*etidemica*) gevolgd is, ontſtaan uit beſmetting, uitgebreid en algemeen toegenoomen door de menigte van menſchen in eene beſlooten plaats, aangezet door gebrek aan voedzel, de armen het eerſte aangetast wordende.

*) De atra bile c. 3 p. 155 T I.

„ vig gezooden zwarte ſappen, maar nog veel
„ verderflyker en ſchadelyker mag men ſtellen,
„ dat die zwarte gal is, welke uit de geele gal,
„ door ſterke hitte te zeer gezooden, ontſtaat,
„ zoo veel naamelyk als het eene vogt krach-
„ tiger kan zyn dan het andere, zoo veel is de
„ geele gal ſchadelyker, dan die, welke als de
„ heffe en het grondſop van het bloed is." Ziet gy wel, waarom allen in den zomer ſtierven?

Maar waar van daan de *ſlaapeloosheid*, waar van daan *het braaken* en *bloeden uit den neus*? Naa gelange der geſteldheid van weder en vogten, veroorzaakt de gal ſlaapeloosheid, braaklust, verhit het bloed, en vreet in de aderen in.

Betreffende den tyd; de ſlaap was in den winter zeer lang, in de zomer zeer kort; ook was het braaken toen vry algemeen. Dit is het zelfde, wat *Hippocrates* *) zegt: „ De zuive-
„ rende geneesmiddelen moeten in den zomer
„ naar boven werken." En met reden; werwaards de natuur trekt, derwaards moet men haar volgen en leiden. Is het nu nog twyffelachtig, waarom het braaken by ons in den zomer algemeen was, en de ontlastingen van bloed door den neus en verdere bovendeelen. Te weeten de benaauwde natuur dreef de overvloedige en gistende vogten langs dien weg naar buiten, of liet dezelve met geweld daar eenen doortogt zoeken.

Maar

*) L. 1. Aph. 15. l. 3 Aph. 21.

Maar wat was de oorzaak der *loopziektens uitſlaande vlakken* en *peſtkoolen*? Laat ons hooren, wat onze *Galenus* *) dienaangaande zegt: „ Wanneer de zwarte gal zich op de eene of andere „ plaats ſamentrekt, ontſtaat daar uit de peſt„ kool." En een weinig verder: „ De geele zoo „ wel als de zwarte gal ſchynt op den eenen „ tyd een ander gedeelte der ingewanden aan te „ doen, en aan het zelve knaagen, als op den ande„ ren †); dat gedeelte naamelyk, waar in dezelve „ voornaamelyk gehegt en zich vast gezet heeft. „ Daarom heeft ook *Hippocrates* in zyne *aphorismi* „ by geſchrifte nagelaaten; dat „ „ de loop, „„ indien zy uit de zwarte gal haaren oorſprong „„ neemt, doodelyk is." " De peſtkoolen ontſtaan mede uit ſcherpe, zwartgallige ſappen, of uit de geele gal, ten ſterkſten gezooden zynde (*perasſata*).

Wat aangaat het jaargetyde; „ De zwarte „ gal (het is de taal van denzelfden Schryver §) „ ontſtaat, voornaamelyk in de neetere en droo„ gere jaargetyden, insgelyks in heete ziektens, „ of zoodanige, die eenige overéénkomst heb„ ben met de natuur der brandende koortzen, „ en alle zulke, die zonder vogtigheid derzelver „ natuur aanneemen." *)

Hier

*) De atra bile c. 5 p. 158 T. I.

†) Intestinorum erodere alias aliud videntur.

§) Ib. c. 6 p. 160 T. I.

*) Quicumque ſine humiditate naturam obtinent.

Hier uit mag men de oorzaak opſpooren, waarom in den zomer meer jongelingen de beſmetting kreegen en om het leeven kwamen, dan oude lieden? En waarom meer mannen dan vrouwen *). By de eerſte wierdt de geele gal zeer ligt tot zwarte gal gezooden, by de laatſte hadt dit zoo zeer geen plaats, als welke of zwartgallig (*melancholici*) of van een ſlymig geſtel waren.

Waarom waren de *pestbuilen zeldzaam* †)? Komt dit misſchien daar van daan, dat, daar men in den zomer ſterk en overvloedig zweet, en dit zweet aan alle kanten, en niet bepaaldelyk op eene plaats uitbreekt, de natuur ook op denzelfden voet werkt, en dezelfde wegen inſlaat? of veelligt, dat, wanneer de op het hoogst gezooden galſtoffen zeer overvloedig zyn, de pest-

*) *Deuſing* (Tr. de peste p. 213) merkt aan, dat de kraamvrouwen; *Mercurialis* (De peste patavina c, 1 p. 4) dat vrouwen, meisjens en huwbaare maagden vooral door de pest aangetast wierden, en dat dezelve allen geſtorven zyn. *Gentilis* zegt zulks van ſterke mansperſoonen, *Chenot* (Tr. de peste c. 1. p. 4.) wil dat vooral jonge kinderen, maar zelden oude lieden dezelve krygen.

†) *Diemersbroek* heeft een' pest bygewoond, waar by zich geene pestbuilen noch pestkoolen opdeeden [Zie de peste Neomag. L. 1 c. 8. Annot. 1 p. 15. & hist. 120 p. 337] alhoewel dit anders meestal eigenaartige kentekenen der pest zyn, maar niet altyd. V. *Howard*. Nachricht: von dén vorzugl. kranken-und pesthäus. Abſchn 3 S. 91.

pestkoolen daar uit haaren oorſprong en voedzel trekken?

De tong was brandig, droog en ruw, zynde dit kentekenen van brand, onleschbaare dorst en ſlaapeloosheid.

Maar waarom zyn allen, die in grooten overvloed uit den neus bloedden *), binnen drie dagen geſtorven? Eene wonderlyke en tot hier toe ongehoorde zaak. Het is zekerlyk niet daar van daan gekomen, dat alle die ontlasting tot de toevallige verſchynſelen zoude behoord hebben §); want waarom zoude dit verſchynſel in allen deele als een toeval moeten aangemerkt worden? Daarbenevens is ook niet alle toevallige ontlasting nutteloos en doodelyk. Wat dan? Laaten wy dit naſpooren. Alle ontlasting (*evacuatio*) gaat gepaard met eene uitſtorting der leevensgeesten (want deeze zyn door alle deelen van het ligchaam verſpreid) en met eene ontbinding en oplosſing der krachten, en zulks des te meer, indien die ontlasting zeer hevig en overvloedig is; waar van daan anders, dat *de waterzuch-*

*) Volgends het ſchryven van *Chenot* [l. cit. c. 3. p. 71] heeft dit by de pest zelden plaats gehad, en is [zie c. 4. p. 163] nog zeldzaamer heilzaam of van een goed gevolg geweest. V. *Asch.* ap. *Balding* l. c. p. 475. Zy heeft binnen drie dagen doodelyk moeten zyn, als zynde een blyk en bewys van ontſteeking en verrotting.

§) Quod omnis illa *excretio* fuerit *ſymptomatica*.

zuchtigen *), *of dezulken, die een ettergezwel hebben (ſuppurati), wanneer zy geſneeden of gebrand worden, zo de etter of het water te gelyk en in ééns wegloopt, daar aan ſterven*, of ſchoon zy van de bedorven en ſlegtſte ſappen ontlast worden. Zekerlyk uit geene andere oorzaak, dan wegens de zwakheid en ontbinding en oplosſing der krachten. Het is dus niet te verwonderen, dat allen, die de beſmetting hadden, na eene zwaare overvloedige bloed-loozing geſtorven zyn, vooral daar de gelukkige uitkomst deezer ziekte afhangt van het behoud der krachten, waar van het bloed de zekerſte en getrouwſte bewaarder is. Alhoewel derhalven de overvloedige ontlasting van het kwaade bloed (*cruor*) de ſtof der ziekte verminderde, ging het hier mede egter even als in den Thebaanſchen oorlog, dat de mensch te gelyk met de ziekte krachten en leeven verloor.

Dit ſchynt de zin en meening van *Hippocrates* †) te zyn, als hy zegt: „ Wanneer het bloed „ naar boven uitbarst, hoedaanig dit bloed „ dan ook ſweezen mooge, is zulks altyd ſchade„ delyk." Voeg hier by *Galenus*, over de beſmettelyke ziektens §). Maar waarom *binnen drie dagen*? Het ſpreekt van zelve. Ook zonder deeze verzwakking overleefden zy zeer zelden

*) Aph. VI. 27.

†) Aph. IV. 25.

§) In 3 Epid. Comm. 3 n. 35 p. 553. T. III.

den den derden dag. *Het uitwerpen van geele, groene, en zwarte ſtoffen, door braaken, in de koorts, voor de koorts en na het afgaan der koortzen, nam de ziekte niet weg.* Zie daar de kwaadaartigheid der pest! Na dat 'er veel uitgeworpen was, bleef 'er nog veel kwaads overig; want of zy wierden eerst nieuwelyks beſmet, of zy hadden voor het grootſte gedeelte de beſmetting reeds van den beginne af aan: hoe was het dus moogelyk, dat de ziekte konde ophouden, daar de oorzaak dér ziekte niet weggenoomen was? Laat ons de voortekenen aanduidende taal (*prognostica*) van *Celſus* hooren *): „ Het braaken van zuivere ſlym of „ gal is gevaarlyk, en nog erger, indien het „ uitwerpzel groen of zwart is."

Op dezelfde wys hielp ook *Simon*, die uitſlaande vlakken hadt, het braaken niets. Waar omtrent *Galenus* †) zegt: „ Alzoo het alleen genoeg „ is te weeten, dat de vogten, die naar de huid „ trekken, door dezelve moeten ontlast worden, „ en dat het afdryven derzelve naar beneden, „ daar mede zeer ſtrydig en nadeelig is." Heeft niet dezelfde geneeskundige het braaken in zwartgallige ziektens nutteloos geoordeeld §)?

Dit

*) De Medicin. II. 4.

†) In 6 Epid. Comm. 2 n. 29 p. 635 T. III.

§) Geenszints in den aanvang der ziekte, indien de ſtof opbruischt en naar boven werkt, en men de beſmetting eerst nieuwelings gekreegen heeft.

Dit blykt: hy wyst eene andere weg ter ontlasting aan. „ Wanneer men " zegt hy*) „ tegen „ alle ziektens, die uit zwartgallige ſappen ontſtaan, terſtond in den beginne vlytig buikzuiverende middelen te werk ſtelt, zal men door „ de ontlasting beletten, dat die vogten by de „ lyders niet toeneemen, zelfs tot op kreeftgezwellen toe †).

Dit alles by my zelven menigwerf overweegende, heb ik het zelve in practyk gebragt. Ik heb een extract uit wortelen van zwart nieskruid §) vervaardigd, het welk by veelen, die beſmet waren, van eene ſpoedige en gelukkige werking geweest is. Onder anderen heb ik dit ook aan myn' broeder werkſtellig gemaakt. Deeze by onzen apothekar in de winkel zynde, hadt des avonds medicynen weg te brengen. Hy vervalt onder de handen van fielten, die hem aanvallen, ſlaan en alles ontrooven. De groote ontſteltenis, de duiſternis van den nacht, en de onmoogelykheid, om, van alle kanten omringd zynde, te ontvlugten jaagen hem de pest op het lyf. Hy krygt dus den anderen dag pyn in het hoofd, vergezeld van overvloedig braaken; in de 's linker lies doet zich een klein gezwel op, met eene hevige hitte. Hy komt weenende by my

*) De atra bile cap. 9. p. 165. T. 1.

†) Vel usque ad cancros.

§) *Chenot* trekt de kracht van dit middel zeer in twyffel l. cit. c. 4. p. 181

my; ik ſpreek hem moed in, geef hem een ſlaapvertrek in myn huis, zuiver hem ten eerſten door het geeven van gemelde extract, en dien hem het water, waar van beneden eene beſchryving volgt, toe. Hy zweet ſterk, het gezwel in de lies wordt grooter; ik laat een zuigkop op de pestbuil zetten, en hem eene maatige hoeveelheid bloed uit de lever-ader (*baſilica*) in den 's linker arm trekken. Den nacht brengt hy ſlaapeloos en ſterk ylende door. Hy wordt door konst aan het ſlaapen gebragt, ontwaakende is hy by zyn verſtand. Ik doe het gezwel met inſtrumenten openen; 'er komt een zwart en kwaalyk riekend bloed (*ſanguis graveveolens*) uit. Hy wordt zonder eenige moeite volkomen herſteld. De Heer *van den Broek*, die myn' broeder dikwyls met my ging bezoeken, is mede ooggetuigen van dit geval geweest. Maar keeren wy weder tot ons onderwerp.

Het ontlasten dan van geele en groene ſtoffen was nutteloos, om dat de oorzaak der ziekte daar door niet wierdt weggenoomen, maar het loozen van zwarte ſtoffen was een bewys van de uiterſte kwaadaartigheid. Hier van daan, *dat veele deelen van den buik daar by leeden.* Hier van daan, *dat van hun, die zwarten en dunnen afgang hadden, niet één er door is gekomen.* Laat ons wederom hooren wat *Celſus* *) daar van zegt

*) De medicin II. 6.

zegt: „ Veelkleurige (*varia*) en geſcheiden „ (*diſcreta*) afgang duidt de pest aan, maar „ wanneer dezelve dun, en daarby zwart of „ of bleek van kleur, of vettig is, kondigt „ zulks aan, dat de dood 'er mede verbonden is, „ vooral indien dezelve zeer ſterk ſtinkt." Vergelyk hier mede, wat wy boven uit denzelfden *Galenus* aangehaald hebben: Het ontſtaan der zwarte gal „ is altyd doodelyk." Hoe dezelve gekend en onderſcheiden kan worden, kunnen wy zien in het begin van het aangehaalde hoofdſtuk. Zoude ééne der redenen hier van ook niet zyn, dat die ontlasting in de pest uit eene zekere ontbinding en ſmelting (*colliquatio*) voordkomt, en uit dien hoofde doodelyk is? Het geen hier in de verhandeling volgt heeft geene toelichting noodig.

De Herfst kwam aan *). *Nu vertoonden zich pestbuilen*, voornaamelyk *aan den hals en onder de oxels.*) Pestbuilen; regt. Die brandige en kwaade ſtof, de oorzaak der pestkoolen, werkte naar buiten (*exulabat*). Wat wonder? De drift van wind en zwerk was in dien tyd uit het zuiden, met nat regenachtig weder en betrokken lucht. Van daar de gezwellen aan den hals. „ De zui-

„ den

*) *Chenot* zegt ook c. 2. p. 47., dat hy in den winter, lente en het begin van den zomer de pestkoolen zeldzaam, maar in July en Augustus en het begin van den herfst menigvuldig, gezien heeft.

„ denwinden brengen eene donkere lucht aan, „ veroorzaaken hoofdpyn, loomheid (*torpidi*), „ en zyn losmaakende (*disſolventes* *)" De hals is de ontvang-buis der ontlastingen (*emunctorium*) van het hoofd. Er waren afmattende koortzen, *waarom geene ettergezwellen omtrent de kinnebakken* †) (*circa maxillas*)? Daar waren 'er onder de oxels. En waar anders? *De herfst is voor teeringachtige lieden kwaad.* Waar om? Om dat dit jaargetyde die ziektens voordbrengt of dezelve doet toeneemen en aan toevallen onderhevig maakt §); want de leevensdeelen, boven alle anderen aan vallingen (*destillationes*) onderworpen zynde, worden in den herfst zeer ligt aangedaan. En deeze toevallen (*accesſio*), zyn des te erger, naa maate de vuile dampen (*ſqualor*) en hitte van den voorgaanden zomer, meer verſchillen van de vogtigheid en koude van den herfst. Nu weeten wy de oorzaaken, waarom het hart aangedaan is, wy kennen de toevallen *). De wegen, langswelke de kwaade ſtof zich kan ontlasten, ſchieten nog overig te onderzoeken, en zie daar, dit geſchiedt onder de oxels!

Veelen kwaamen 'er door.) De vogten waren niet

*) Hipp. Sect. III. Aphor.
†) Hipp. Sect IV. Aphor 31.
§) Generatione & paroxysmo.
*) Cordis affecti causſas habemus, ſcimus paroxismum.

niet zoo ſcherp: het Hollandsch leger was naby, en gaf de kranken hoop op ontzet, waar door de treurigheid en vrees verbannen wierden. Wy zullen verder zien. *Het aderlaaten baatte niets* *). De ziekte ontſtondt niet uit de overmaat van bloed, maar uit deszelfs onherſtelbaar bederf, en de verrottinge, waar door het bloed ontſtoken was, liet zich noch door zuiverende (*eventilatione*), noch door verkoelende middelen (*refrigerio*), noch ook door algemeen erkende dwangmiddelen wegneemen. Daarenboven waren de krachten te gering, om eene aderlaating te kunnen lyden. In deezen zin zegt *Galenus* †):

„ Daar zommige geneesheeren zeer weinige
„ zieken in den aanvang der ziekte durfden doen
„ aderlaaten, nademaal zy ſchroomden dit mid-
„ del werkſtellig te maaken, wegens de reeds
„ te vooren plaatshebbende zwakheid der krach-
„ ten

*) De Schryvers gaan meestal te ver in het aderlaaten te pryzen of aftekeuren. *Sydenham* keurt het altyd en zonder onderſcheid goed, *Rivinus* [de Lips. peste p. 83.] alleen in ziektens, die uit zwaarbloedigheid voordkomen, *Chenot* [l. cit: c. 4. p. 127.] onder zekere voorwaarden; *Asch* [l. c.] dryft, dat het altyd nadeelig geweest is. Men zal ophouden zich diesaangaande te verwonderen, als men overweegt en in aanmerking neemt, dat de pestkoortzen verſchillende zyn, zoo wel als het jaargetyde, waar in dezelve plaats grypen. Zy ontſtaan meesttyds uit verrottinge, en by gevolg is de aderlaating meestal nutteloos.

†) De Succorum bonit. c. 1. p. 129. T. II.

„ ten." Wat kon hun hier in te rug houden? De hongersnood was groot, de winter op handen, de verzwakkende, ontbindende zuiden winden waaiden. De aderlaating was des niet te min een behoedmiddel, om dat dezelve, door het bloed te zuiveren en eene nieuwe doorſtrooming in het zelve te wege te brengen, de verrotting voorkwam. Ik ben, geduurende de belegering, vyfmaal adergelaaten, onze chirurgyns en apothekars insgelyks verſcheiden maalen, altyd met een zeer gelukkig gevolg. Ik moet hier de angſtige ſchroomvalligheid, die de meeſten kwelt, uit den weg ruimen. Naamelyk door het gezag van *Celſus* *), gelyk ik denk, of door de algemeene vertellingen, bewoogen, onthouden zy zich van de aderlaating, bezigen geene geneesmiddelen, beroepen zich op voorbeelden, waar van zy 'er geene gezien hebben, dan die van een ongelukeig gevolg geweest zyn; daar van daan dan, dat zy of veelen, door het beproeven, ongelukkig gemaakt, of het byna nooit toegeſtaan hebben, en verdienen om beide redenen niet, dat men op hun getuigenis acht ſlaa. Hoe heeft het zich hier dienaangaande toegedraagen? Daar zyn 'er in deeze belegering over de zeven duizend geſtorven, en onder deeze allen geen vyfentwinting, die een ader beſchaadigt was (*vena læſa*). Ik zoude de redenen daar van

*) De medicin. l. 10.

van kunnen opgeeven, indien ik niet verkoos, my hier van twisten te onthouden. Waarom baatte derhalven het aderlaaten niet? Let op de woorden van *Galenus:* „ Zy ſchroomden dit „ middel werkſtellig te maaken, wegens de reeds „ te vooren plaats hebbende zwakheid der krach- „ ten." Hy handelt naamelyk over den hongersnood.

De ſtoelgang was van den dood vergezeld *) *en zelfs verzagtende geneesmiddelen waren ten uiterſten gevaarlyk.* Hier heb ik wederom een geſchil met de chirurgyns en het gemeen. Zy keuren de buikzuiverende middelen af, verbeelden zich, dat het vuur daar door in de ingewanden gebragt wordt, en de dood het onvermydelyk gevolg daar van is; zy willen liever, dat het vergif in het hart, brein en de lever, dan in de min edele deelen, huisveste. Zy zyn door de ſchynbaare uitkomst misleid; zy hebben gezien dat allen, die zwarten en dunnen afgang hadden, geſtorven zyn; zy weeten niet, dat het ontlasten der zwarte gal hoogst gevaarlyk, maar zy zyn ook onkundig, dat het nog veel gevaarlyker is, dezelve by zich te behouden. De zieke ſterven derhalven niet, om dat zy de zwarte gal ontlasten, maar om dat het bloed reeds door dezelve aange-

ſtoo-

*) *Chenot* verhaalt het zelfde, en wel dat zulks tuſſchen den eerſten en den derden dag voorviel. Zie l. cit. c. 3. p. 68.

ſtooken en beſmet is, zoo dat de ontlasting niet als de oorzaak, maar alleenlyk als een voorteken van den aanſtaan den dood moet worden aangemerkt. De chirurgyns verdienen in dit geval berisping; in het gemeen is het ligtelyk te verſchoonen. Maar waar van daan het groote gevaar? Dit was een gevolg van het weder, en van het gebrek aan leeftogt. De meeſte ziektens *), als langduurige koortzen (*febres longæ*), loopziektens (*alvi fluxïones*), en verrottingen, ontſtaan in natte regenachtige jaargetyden. De laauwe, vogtige zuidelyke winden, by aanhoudendheid waaijende, verſlappen de ligchaamen, en maaken de ingewanden vogtig †). De geneesmiddelen zetten de natuur, die reeds in werking is, aan; de vrees voor de loopziektens en het verval der krachten overdryven dezelve. Het ſlegte voedzel veroorzaakte ook in de beſmetting, by onzen *Galenus* beſchreeven, zeer groote ſtank by de ontlastingen, opſtoppingen der ingewanden (*intestinorum difficulates*), en vervolgends perſingen op den afgang.

De zweetdryvende middelen dienden tot opſtopping van den buik, en losten de laatſte krachten op van hun, die den dood naby waren. Wat het zweet uitdryft, is ook verwarmende en verdroogende, en jaagt de vogten van binnen naar buiten, werkt ook op de waterloozing, en verſtopt by ge-

*) Hipp. Aphor. III. 16. & 17.

†) Ventres humectant.

gevolg den buik. *Hippocrates* heeft dit willen te kennen geeven *): „ De overvloedige water-„ maaking by nacht duidt eene geringe ontlas-„ ting van afgang aan." —— Zy *losten de laatſte krachten op van hun, die den dood naby waren.* Immers dit zweet bragt geene verandering in de ziekte te wege †), en brak van den beginne aan reeds terſtond overvloedig uit, nademaal de ligchaamen zwak en ſappen bedorven waren.

Het is niet zonder grond, dat men twist over de vraag, of men in allerleie beſmettelyke ziektens, ten allen tyde, aan lyders van allerleie ouderdom en ligchaamsgeſtel, de driakel §) mithridaat; ja ook poeders van ooſterſche edelgeſteentens *), bezoar-ſteenen (*lapides bezoardici*), en diergelyken met vrugt en zonder gevaar kan toedienen? Of men zich van alſem-zout (*ſal abſinthiacum* ‡) en die zoo hooggeroemde olyën van vitriool en zwavel geregeld kan bedienen? Niemand, die de zaak niet zoekt te bewimpelen, zal

*) Aphor. Sect. IV. 83.

†) Non enim erant critici.

§) *Chenot* pryst dezelve, met geneesmiddelen tegen de verhitting in eene ruime maate toegediend, zeer aan (c. 4. p. 122.) *Aſch* keurt dit middel af (l. c. p. 478.) Het zelve zal in den beginne zeker voordeelig zyn, wegens deszelfs de uitwaasſeming bevorderende kracht, indien ſlegts de ingewanden zuiver zyn.

*) Gemmarum orientalium fragmenta.

‡) *Howard* (l. c. p. 107.) telt onder de behoedmiddelen ook wyn waarin alſem en roode gentiaan getrokken zyn.

ontkennen of in twyffel trekken, dat de driakel, mithridaat en andere diergelyke middelen eene geheime kracht en eigenſchap hebben, om het vergif tegen te ſtaan en zyne werking te beneemen; maar dezelve zonder onderſcheid tegen alle vergif te gebruiken, is een bewys van onbedreevenheid en onkunde van de regels der kunst. Daar is heet en daar is koud vergif; men vindt het, dat droog, men vindt het dat vogtig is. Wie zal nu zoo dwaas zyn, van aan iemand, die eene hevige koorts heeft, midden in den zomer, driakel of mithridaat toetedienen? Niemand voorzeker, dan die derzelver zeer heete en drooge natuur niet kent. Is het niet met reden, dat men in den zomer beſchroomd is, om de driakel te gebruiken, even zoo zeer, als men zwaarigheid moet maaken om in en tegen de hondsdagen purgeermiddelen voor te ſchryven? „ Dat gedeelte van het jaar," zegt Galenus „ pleegt het meeſte koortzen te veroorzaaken." Moeten wy dus deeze middelen in den zomer aan iemand, die de koorts heeft, niet onthouden? De uitlegger van *Hippocrates* *) gaat hier in derhalven voorzigtiger te werk, als welke zelfs de armeniſche aarde (*bolus armenus*), alhoewel koud van natuur, uit witte wyn (uit vrees voor de hitte), aan lieden, die de koorts hebben, ontzegt. De driakel is voor kinderen verboo-

*) *Galenus* de theriac ad *Piſon*: c. 17. p. 360. T. V.

booden, op dat zy niet, even als de vlam van eene lamp of kaars, door overmaat van vet of oly, geſmoord en uitgebluscht moogen worden. Hier mede ſtemt ook in *Aëtius* *), die wil, dat men zich voor de jeugd in het geheel van de driakel moet onthouden. Wat dan? moeten wy dan in den zomer by beſmettelyke koortzen van deeze voornaame middelen tegen de vergiftige beſmettingen volſtrekt geen gebruik maaken? voorzeker neen; maar daar zy eene zeer groote kracht en vermoogen hebben om te verdunnen, te openen en los te maaken, ontraaden wy de bekooking en ophouding der ſappen door kunst †), op dat niet de raauwe vogten ongeregeld en tot de binnenſte deelen toe in beweeging gebragt en omgeroerd worden, op dat niet verſtoppingen en, uit deeze, verrottingen moogen ontſtaan, en de geheele bekooking (*ryping*, *concoctio*) belet worde.

Maar nu betreffende de edelgeſteentens §)?

Het

*) Tetrabibl. IV. Serm. I. cap. 96. p. 653. Coll. *Steph.*

†) Arte humorum *concoctionem* et *ſtatum* prohibemus.

§) Met regt belagcht hy deeze ingebeelde nuttigheid der edelgeſteentens, alhoewel door de ſcheikundigen hoog geroemd, als mede door *J. Fincilius.* [de peste Tract. witteb. 1597. p, 71 & 77] Het zy ons vergund deszelfs verzen hier neder te ſchryven *)

*) Wy hebben het niet noodzaakelyk geoordeeld deeze verzen, als niet tot de verhandeling zelve behoorende, te vertaalen, maar dezelve alleen voor de lieſhebbers, die de tweede Latynſche uitgaave

niet

Het is de gewoonte geworden dezelve te bezigen, zy worden kostbaar geacht, en derzelver gebruik word goedgekeurd en aangepreezen. De inhaalige hebzucht der apothekars heeft de landloopers en onkundige artzen daar toe aangespoord en overgehaald, schoon noch het voorbeeld en ge-

Adde, quod et gemmas Commendat docta vetustas,
Seu collo gestare velis, digitove tenere
Anulo inaurato. Magna vi namque Smaragdus
Retrimit insultum pestis tacitique veneni,
Et cum granati hyacinthi ipsique rubini
Atque saphirus idem præstat rubeique coralli:
Profuerit valde silices imponere prunis
Atque candentes moderate aspergere acetum. —
Non minus his etiam annumeraveris ordine gemmas,
Adflicto quoniam præstant medicamina cordi,
Et luis adversus defendunt acre venenum.
Bezoar *hinc merito dicuntur. Liberat harum*
Quælibet a pestis defendens membra furore.
In quarum censu topasius est, hyacinthus,
Smaragdus, saphirus, margaris atque coralli
In triplici serie, atque pyropus, sardoniique,
Granatus, carbunculus insignesque adamantes,
Atque ater chelidon, tandem laudatus achates.
Octo grana harum dantur permixta lyæo,
Pulveris in forma; tunduntur namque minutim,
Ut mos est medicis. — —

O liefelyke, bekoorlyke droomeryen onzer vaderen! Indien deeze dingen immer eenig voordeel aangebragt hebben, zyn zy heilzaam geweest om het zweeten, maar niet door zich zelven.

niet mogten bezitten, hier by gevoegd, zoo als de Hoogleeraar *Gruner* die in de aantekeningen geplaatst heeft. „ De Vertaaler."

gezag der ouden, noch gegronde redenen ter verdeediging voor zich hebbende. Zy geeven onzekere en ongelooflyke gevallen op, zy voeren de voorbeelden aan van zieken, die by toeval alleenlyk door de inbeelding geneezen zyn, van welke de geneesheer, wel is waar, zomtyds, als een verſtandig man, met beleid gebruik mag maaken, maar waar omtrent men nogthands niet zoo onbezonnen en ruimſchoots moet te werk gaan, dat men dingen, die men weet, dat enkel door de tusſchenkomst der inbeelding en vooringenoomenheid van nut zyn, eene daadelyk werkende kracht toeſchryft, en op valſche en verſierde gronden derzelver nuttigheid tracht te beweeren. Welk vermoogen hebben dus de edelgeſteentens? Zy zyn droog en koud van natuur, en bezitten geene andere kracht om de verrotting tegen te gaan en te weeren, ten zy wy met fabelachtige en verzonnen vertellingen (gelyk die meestal zyn, welke voor het vermoogen der edelgeſteentens pleiten) willen te voorſchyn komen.

Ik ben niet zeer tegen den bezoar-ſteen *), maar ſtel ook niet te veel vertrouwen in den zelven. Om evenwel niet te ſchynen, als of ik alle tegengif in twyffel trek, zeg ik alleenlyk, dat ik liever myn vertrouwen ſtel op zekere, ontwyf-

*) *Rivinus* ſtelt [l. c. p. 94], dat dezelve in de beginſelen nuttig zyn kan, maar ſchadelyk is, wanneer men denzelven ontydig gebruikt.

twyffelbaare, algemeen toegeſtaane geneesmiddelen, en op de zoodaanige, die van de ouden door eene langduurige ondervinding beproefd en goedgekeurd zyn, dan aan de beuzelaryen van Arabieren en kwakzalvers het oor te leenen. Vooral meen ik te moeten aanmerken, dat het niet genoeg is in pestziektens het zweeten te bevorderen, maar dat men zoodaanige middelen moet gebruiken, die of door eene bekende werkende kracht, of door zekere geheime eigenſchap het vergif en de uitterſte verrotting wederſtaan. Het is derhalven kinderachtig, dat zommigen, zelfs zeer geleerde mannen, de zalza parril, china en pokhout bezigen, daar deeze middelen niet alleen verhitten, maar ook ſterk opdroogen.

In deeze belegering is by toeval een gemakkelyk en uitmuntend geneesmiddel ontdekt. Een chirurgyn, die over de venus ziekten ging, hadt gebrek aan de gewoone geneesmiddelen. Hy nam dan zyn toevlugt tot den bast van den esſchenboom, dien hy, even als het pokhout, in water afkookte, waar door het zweet ſterk uitgedreeven wierdt. Hy hadt gehoord, dat het zweeten voor de pestzieken voordeelig was. Hy gaf de lyders zyn aftrekzel in; doch beſpeurde, dat de groote hoeveelheid de zieken bezwaarde; wat doet hy? Hy ſnydt de verſche basten in vierkante ſtukken, werpt het buitenſte, dat

groen

groen was, weg, destilleert het *) trekzel door zand boven een klein vuur, het welk wel een onaangenaame en rookachtige drank was, maar nogthands het zweeten zeer gemakkelyk bevorderde. De besmetten gaf hy twee lepels vol; zy zweetten en verscheiden wierden hersteld. Met deezen zelfden drank heeft een zeker bevelhebber der ruitery verscheiden geholpen, en hy behoudt het, als een groot geheim, voor zich. Dit alles is op goede redenen gegrond, en ik zoude geene zwaarigheid maaken, om my van dit middel te bedienen, na dat de ziekte aan het staan was †), of ten minsten na dat het geheele ligchaam, of altoos het voornaamste gedeelte van het zelve ontledigd en uitgezuiverd was §). Dat de eschenboom boven alle anderen strydig is tegen het vergif, is by alle ouden bekend, ja zelfs weeten het de slangen, die zelfs de schaduwen daar van meer dan het vuur schuuwen en vermyden.

Dit aftrekzel is aan verscheiden zieken te baat gekomen, maar het is ons niet gebleeken, dat gezonden door het zelve bevryd zyn gebleeven; want onaangenaam en rookachtig zynde, veroorzaakte het braaken, het geen het algemeene zweet

*) Lento igne per arenam aquam destillabat.

†) Libenter post statum exhiberem.

§) Vel saltem prægressa totius corporis, vel ad minimum primæ regionis evacuatione.

zweet (*ſudor univerſalis*) verhindert. Ik gebruikte meest een gedistilleerd vogt, het geen wonderen deedt in het behoeden van gezonden tegen de beſmetting, en hun, die de beſmetting hadden, eene verbaazende verligting toebragt. Ik zal my niet ophouden met bewyzen, die te Breda in menigte voorhanden zyn, optegeeven. Johannes, een Engelsman, die door de regeering ten tyde der belegering tot opziener over de peſtzieken aangeſteld was, levert een, voor alle anderen toereikend, bewys op. Deeze moest dagelyksch meer dan honderd zieken bezoeken. In eens raakte hy buiten kennis, was onrustig en verhit, zweette, kreeg onder de oxels een gezwel met de hevigſte pyn, de aderen zwollen op, de polſen ſloegen geweldig; hy wierdt terſtond adergelaaten, een once van het hier onder beſchreeven water wierdt hem ingegeeven; aanſtonds herſtelden zyne krachten, hy zweette ongemeen, en ging den anderen dag reeds gezond wederom uit (den drank, waar aan hy deeze ſpoedige herſtelling te danken hadt, hemelhoog verheffende), zoo dat de burgers hem, wiens dood zy reeds als zeker vooronderſteld en betreurd hadden, met een vrolyk gelaat langs de ſtraaten zagen wandelen. Nu wierdt dit vogt algemeen gebruikt, het geen te wege bragt, dat de pestbuilen, nu meer algemeen en overäl ten voorſchyn komende, zonder benaauwdheid of ylhoofdigheid, na het drinken van dit water, eerlang wederom

verdweenen. Deeze allernuttigſte drank wordt op deeze wys vervaardigt: *Récipe. Rad. Enulæ Campan. Angel. ana unc.* II. *Herb. Rosmar. Salviæ Rutæ, Melisſæ, Betonicæ, Scordii, ana* M.I. *Flor. Abſinthii, Lavendul. Roſar. rubr. ana* P.I. *Macerentur in libr.* IX. *vini albi per octo dies. Adde camphoræ optimæ Dragm.* II. *aquæ ſcabioſæ lib* XV. *diſſolutæ, distillentur lento igne per arenam ad medietatem, coletur distillatum, et oleum camphoræ ſeparetur. Adde Theriacæ veteris unc* III. *Myrrhæ elect. Aloes opt. ana unc.* I. *Sem. Papav. albi in petia ligati unc.* VIII. *distilla, ut ſupra, distillato adde Croci dragm.* I. *Inſolentur per quatuordecim dies.* Wanneer men dit voorſchrift als een behoedmiddel gebruikt, neemt men daar van eene lepel; als een geneesmiddel, van VIII. *unc* tot I. *unc*, na dat de afgang door een klisteer of zetpil bevorderd en bewerkt is. Laat ons voordgaan in de beſchouwing van de ſcheikundige middelen (*chymica*). Het alſem-zout *) wordt in de pest zeer verheven, de oly van zwavel en vitriool wordt ten hoogſten gepreezen. Het eerſte kan ik niet afkeuren; want het zout weder-ſtaat de verrotting en weert het bederf; het alſem-zout bevordert daar en boven het zweeten en de waterloozing; evenwel moet het niet zonder

*) *Rivinus* pryst l. c. p. 95 de *Spiritus van bertsboorn, en het vlugge zout van bertsboorn*, volgends den heerſchenden ſmaak van zyne eeuw; *Asch* keurt het af l. c. p. 478, als geenszints heilzaam zynde in de pest.

der onderſcheiding en overleg gebruikt worden; maar men kan het, na dat ziekte op het hoogſte geweest is (*post ſtatum*), zeer gevoeglyk voorſchryven. Anderszints heb ik in deeze belegering meer baat voor de zieken gevonden by oly van alſem, op eene ſcheikundige wys daar uit getrokken zynde, dan by het zout daar van. Ik heb door gelukkige proeven in dit jaargetyde bevestigd gezien, dat het zout van den esſchenboom (*ſal fraxini*) het zweet overvloedig uitdryft, wanneer ik tien of twaalf grein van het zelve uit water van gezegende distel of uit witte wyn toegediend hadt. Gelyk ik in alle inwendige ziektens van de vitriool oly weinig werks maak, zoo ook in deeze. Zy is van eene ontſteekende en verteerende kracht, vergezeld van geene geringe hitte *), en zulks nog des te meer, daar zy door het deſtilleeren nog tot een' hooger' graad van hitte gebragt is. Hoe kan men nu van derzelver gebruik nut trekken in zeer heete ziektens? ja, maar men kan de hoeveelheid daar van zoo gering maaken, dat zy het ligchaam geen nadeel kan doen. Het zy zoo: maar dan kan ook zulk eene geringe hoeveelheid de ſterke kracht der ziekte niet overwinnen. Ik zoude gaarne het gebruik van heete en verdunnende middelen in eene zeer ſterke koorts geheel en al afſchaffen. Het zelfde oordeel ik ook van de oly van zwavel. *Vee-*

*) Facultatis *Septicæ* est & erodentis cum caliditate non inſtrenua.

Veelen hadden persſingen op den afgang, roode loop, vooral hadt dit plaats onder de vrouwen, en veele van deeze zyn 'er aan geſtorven.) De persſingen op den afgang ontſtonden, even als by *Galenus* *), uit het ſlegte voedzel. Want de raauwe vogten, wegens gebrek ontſtaan, bragten in een' tyd, dat de beſmetting heerschte, die zweeringen voord, die de ingewanden, door de ſcherpe vogten geprikkeld, met pyn tot de ontlasting aanzetteden. Het was in den herfst, wanneer vooral de opſtoppingen der ingewanden (*intestinorum difficultates*) plaats hebben.

Roode loop.) *Hippocrates* †) geeft het zelfde te kennen, als hy zegt: „ Die geenen worden „ vooral door de roode loop aangetast, die dik„ wyls ſterke persſingen op den afgang hebben." Deeze kwaalen ſpruiten beide uit dezelfde oorzaak voord. Het is eenigzints te verwonderen, dat in ſlymige, vogtige geſtellen, in het natte herfstzaizoen, deeze vogten voornaamelyk ſcherp en uitbytende geweest zyn. De loopziektens ontſtaan of uit beiderleie ſoorten van gal, of uit zilte ſlym. De mannen, korten tyd te vooren overmaatig wyn gedronken hebbende (welke, wegens het afſchaffen van den excyns, zeer goedkoop was), hadden veel galachtige vogten by een vergaderd, die wegens de koude en vogtige geſteldheid der lucht §) haare krachten niet konden

*) De Succor. bonit c. 1. p. 129. Tom. II.

†) Sect III. Aphor. 22.

§) Ob frigidam et auſtralem conſtitutionem.

den uitoeffenen. Daar en boven hadden zy ook geen zilte ſlym by zich. Wat was dus de oorzaak der roode loop? Look, ajuin, ſpinagie en ſoortgelyk voedzel, door de vrouwen meer gemeenzaam gebruikt wordende dan door de mannen, bragt ook deeze ongeſteldheeden in de ingewanden (*intestinorum difficultates*) voord. *Hippocrates* ſtelt, dat de vrouwen op zekere tyden aan de roode loop onderhevig zyn. *Galenus* zegt in zyne aantekeningen *): „ Indien wy „ deeze geheele luchtsgeſteldheid, als eene ont„ ſteeking en verrotting in onze ligchaamen te „ wege brengende, als nadeelig aanmerken, zoo „ blykt egter, dat de ontſteeking en verrotting „ altyd het meest in vogtige geſtellen zal plaats „ grypen. Wanneer dan de verrotting in het „ ligchaam blyft zitten, ontſtaan daar uit koort„ zen; maar indien dezelve door den buik ont„ last wordt, brengt zy die ongeſteldheeden in „ de ingewanden (*intestinorum difficultates, naa„ melyk persſingen op den afgang en loop*) voord." Maar op wat wyze heeft men, by de groote ſchaarsheid der geneesmiddelen, de zieken geholpen? Die persſingen op den afgang hadden, zyn of door eene enkele purgatie, of, na dat zy dezelve ten tweedenmaale gebruikt hadden, door het drinken van het volgende beproefde geneesmiddel geholpen geworden, en die de loop had-

*) Comment in III. Aphor. II. p. 78. Tom. VII.

hadden, na dat dezelve drie of vier dagen geduurd hadt, door het inneemen van het zelfde middel. Dit onvergelykelyke middel wordt op deeze wys bereid. *Recipe Opii unc. ſemis. Vel quantumvis, diſſolve in aquæ vitæ aliquoties rectificatæ ſ q. Macerentur per tres dies, expreſſio fiat fortis per ſetaceum, coque lento igre ad pilularum conſiſtentiam ſemper ſpatula agitando addendoque ſub finem olei Cinnamomi. ſcrup. I. Spec. Diarrhodon Abbatis dragm. I. Doſis a gr. V. ad octo.* Men zal verbaasd ſtaan over de uitwerking, die dit middel te wege brengt, en kan het zelve zonder ſchade of gevaar in de loop zomtyds om den anderen dag ingeeven.

En van deeze ſtierven 'er veele.) De loop viel zeer moeijelyk te geneezen, daar de ongewoone ſpyzen by aanhoudenheid gebruikt wierden, en dezelve in den herfst het hevigſte is, in welk jaargetyde de ziektens zeer ſcherp en haastig en alleszints doodelyk zyn. Ik laat ſtaan te zeggen, dat deeze loopziektens meestal beſmettelyk en als toevallen en verſchynſelen van de pest zelve aantemerken waren, gelyk te regt door *Galenus* *) is aangemerkt: „Wanneer de verrotting, „ in het ligchaam blyft zitten, ontſtaan daar uit „ koortzen (dit was het geval by de mannen); „ maar indien dezelve door den buik ontlast „ wordt, brengt dezelve deeze ongeſteldheeden „ voord."

*) Method. Med. VI. & *Hipp.* Sect. Aphor. III. 9.

„ voord." (En dit hadt plaats by de vrouwen; want deeze waren vogtig van buik, om gemelde redenen.)

De kinderen en vrouwen wierden met wormen geplaagd.) Zy ontſtaan uit dikke en taaije ſlym; hier uit komen by de vrouwen, door de groote maate van inwendige hitte, wormen voord, daar uit ontleenen zy by de kinderen het leeven, vooräl in een tyd, waar in de raauwheid der vogten en het gebruik van ſpyzen, die ligtelyk tot verrotting overgaan, de ſtoffe daar toe leveren en vermenigvuldigen.. Laat ons hooren, wat *Hippocrates* zegt *): „ De kinderen zyn, „ wanneer zy tot zekere jaaren gekomen zyn, „ aan wormen onderhevig." En *Ariſtoteles* wil †), dat het jaargetyde ook wormen veroorzaakt. „ Zy „ ontſtaan," zegt hy „ ook in den winter, „ wanneer het weder lang ſtil is en de drift van „ wind en zwerk uit het zuiden komt."

De ſoldaaten wierden geplaagd met luizen, ſchurft en groote puisten.) De luizen groeijen het meest by eene vogtige en heete ongetemperheid van geſtel (*intemperies*); het verwaarloozen van zinnelykheid en netheid doet de vogten tot verrotting overſlaan, derzelver aanwas, de ophouding der gewoone ontlasting van vogtige ligchaamen, en kwaade ſappen zyn dezelve zeer gunſtig. Wy heb-

*) Aphor. Sect. III. 26.
†) De his. Animal. V. 19.

hebben waargenoomen, dat de luizen terſtond en zeker ſterven, als men onder een once groene zeep twee drachmen gemeen zout mengt, en het ligchaam daar mede ſmeert. Een plaats-middel (*præſidium locale*) tegen het ſchurft was de volgende zalf. *Recip. Unguent. Roſacei unc* III. (*cujus defectu axungiam caninam Sumeblamus vel butyrum*). *Argenti ſublimati Scrup.* I. *Olei ſpicæ vel Terebinthinæ* (*tandem etiam Raparum*) *q. ſ.*

Daarenboven hadden zy groote puisten.) Galenus zegt *): „ Dezelve ontſtaan uit overtollige „ vogten, en ſchikken zich ook gemeenlyk naar „ derzelver hoedaanigheid, daar de dunne vog- „ ten veeleer eene verzweering, dan een gezwel „ veroorzaaken, terwyl de dikke vogten de huid „ tot een gezwel uitzetten."

Weinigen waren 'er, die aan de jigt †), *een een grooter getal, die aan het graveel leeden.*) Wierdt misſchien, nademaal de voornaame oorzaaken der jigt niet voorhanden waren, door het nugteren drinken van wyn, het te paard ryden, het bywoonen van vrouwen en diergelyke te wege gebragt, dat jigtziektens der leden (*morbi articulares*) niet de overhand namen. Of wel, dat de natuur de ontlastingen niet leidde naar de ge-

*) In *Hipp.* de morb. vulg. III. Comm. 3. n. 51. p. 556. T. III.

†) *Chenot* doet dezelfde uitſpraak c. 4. p. 164. wegens de leevenswys en dien ouderdom; en vóór hem *Deuſing* l. c. p. 222, indien zy ſlegts maatig leeven.

gewrigten, maar of naar de deelen der watermaaking (*urinariæ partes*), als door welke het hart en de lever (*gibbum hepatis*) gezuiverd worden, (en hier van daan het graveel), of naar de huid en de gemeene ontvangbuizen? Te regt zegt derhalven *Hippocrates*: „Die aan eene „ langduurige koorts ziek zyn, krygen voor„ naamelyk verzweeringen aan de gewrigten." En elders: „ De pynen vallen op de drooge „ deelen der gewrigten." Gy ziet, dat de geſteldheid van wind en weder, de voorgaande ziektens en de natuur zelve geheel in geene betrekking tot de jigt ſtonden, maar ſtrydig daar mede waren. Gy zult in het vervolg zien, dat het water dik en overvloedig was; alles dus tot het graveel geſchikt en geneigd. *Galenus* *) getuigt, dat, die dik water loozen, een zekeren aanleg en geſchiktheid by uitſtekhebben, tot het krygen van den ſteen †). Een ontwyffelbaar middel ter verligting voor de geenen, die het graveel hadden, was, by gebrek van andere middelen, een drachme prunel-zout (*ſal prunellæ*), in bier geſmolten, en 's morgens en 's avonds gebruikt. Het bragt verligting aan, by gebrek van andere middelen; maar of het ook een gelukkig gevolg zoude hebben, als men voorraad van andere middelen heeft, weet ik niet.

Wat

*) In *Hipp.* Epid. VI. Comm. 3. n. 15. p. 663. T III.

†) In generandis lapidibus causſas habent prærogantes.

Wat betreft de pestbuilen, 'veelen hebben dezelve gehad in, vóór en ná de koortzen, zonder eenig gevaar van 'er niet door te komen. *) Dit wordt zeldzaam geöordeeld; de pestbuilen, ook die voor de koorts zich opdoen, toonen de ſterkte der natuur aan, en dat het vergif van het hart afgetrokken is, eer het zelve beſmet wierdt, het welk de bron en oorſprong der koortshitte is. Dit hebben de geneeskundigen oudtyds waargenoomen. *Hippocrates* §) egter ſchynt my toe hier van te verſchillen, daar hy ſchryft: „ Dat alle kwaadaartige koortzen, behalven alleen de ééndaagſche, uit de pestbuilen ontſtaan." Leert hy hier niet duidelyk, dat de pestbuilen, die de koortzen voor afgaan, ook gevaarlyk zyn?

Het voortzetzel *uit*, het welk de oorzaak, en dus eene voorafgaande zaak aanduidt, bewyst zulks. Wy moeten deeze grondſtelling (*aphorismus*) dus niet opvatten en verklaaren in dien zin, als *Johannes Heurnius* gedaan heeft: welke meent, dat dezelve zoo verſtaan moet worden, als of de koortzen de pestbuilen voordbrengen, zoo, dat de pestbuil ontſtaat by den geenen, die de

*) Het geen de nieuweren verhaalen, komt hier mede overéén. en te regt, indien de pestbuilen toevallen en verſchynſelen der pest zyn; en *Chenot* zegt c. 3. p. 62, dat hy geene vermindering der koortzen gezien heeft, offchoon ook de pestbuil, pestkool en ſchurftpuisten (*peticulæ*) opgekomen waren.

§) Aphor. Sect. IV. 55.

de koorts heeft; maar wy moeten het in eenen regt tegenövergeſtelden zin neemen en verklaaren, van de pestbuilen, die de koortzen ten gevolge hebben, of van de koortzen, haaren oorſprong van de pestbuilen ontleenende, gelyk *Galenus* *) in deeze woorden, op de reeds aangehaalde plaats, uitdrukkelyk leeraart: „ Maar „ het is klaar, dat andere pestbuilen, die niet „ uit blykbaare oorzaaken voordkomen, uit ontſteekingen in de ingewanden ontſtaan, en dat, „ by gevolg, de koortzen, die dezelve vergeſellen, kwaadaartig zyn." En nog duidelyker: „ Tot deeze zoort (hy ſpreekt van de één„ daagſche koortzen) behooren ook die, welke van de pestbuilen haaren oorſprong heb„ ben." Doch laaten wy dit onderwerp wat nader onderzoeken. De koorts, die na het opkomen van de pestbuil ontſtaat, toont overvloedig aan, dat de hitte nog in het hart huisvest; dus kunnen in dit opzigt de pestbuilen geenszints de krachten en werking der natuur bewyzen, om dat ook nog na de pestbuilen koortzen ontſtaan.

Misſchien bewyzen zy, dat het vergif van het hart verdreeven is. Maar waarom duiden de pestbuilen, die na de koortzen opkomen, ook niet hetzelfde aan? Het is zeer waar en zeker, dat de koorts haaren oorſprong niet neemt uit de

*) De Arte Curat. ad *Glaucon.* l. 2. p. 307. T. VI.

de vergiftige ſtof, die in het hart huisvest, (anders zoude men dezelve, na het opkomen der pestbuilen niet ligt krygen) maar de meer dan natuurlyke hitte, die zich uit het hart door het geheele ligchaam verſpreidt, deeze is zelve de koorts.

Daar wy nu op het onderwerp der pestbuilen zyn, laat ons eene zaak van het hoogſte aanbelang onderzoeken, naamelyk, of het beter is het brandyzer op het gezwel zelve te applicceeren, of wel op de naast by het zelve zynde deelen? dan of zonder het gebruik van het brandyzer de pestbuil zich meer regelmaatig ontlast?

Alle myne ſtellingen zal ik met redenen onderſchraagen en trachten goed te maaken. Ik ben van gedachten, dat men noch om de ſtof aftetrekken, noch om dezelve afteleiden eene inbranding met een vermoogelyk brandyzer dient werkſtellig te maaken *); want de ſchadelyke ſtoffen (*materia peccans*) moeten niet afgetrokken noch afgeleid worden van die plaatzen, welke de natuur tot derzelver ontlasting verkiest.

Hy moet krankzinnig zyn, die gelooft hier door de ontleediging (*evacuatio*) te kunnen te wege brengen of bevorderen. De wondheelers, die zich niet om de inwendige deelen, maar alleenlyk met het gezwel bekommeren, moogen be-

*) *Cauterium potentiale* inuri, nec revulſionis gratia, nec derivationis cauſa.

beweeren, dat door dit middel de kracht van het vergif gebrooken en verſtompt wordt; de uitſlag is zelden gelukkig: want terwyl de pestmeeſters (*magistri pestis*) onder elkanderen over deeze zaak twisten, doet de treurige ondervinding dieswegens uitſpraak.

Maar mag men zich van de brandijzers*) bedienen? (men houde in het oog, dat ik hier altyd van vermoogelyke brandijzers ſpreek). Ik zal hier mededeelen, wat weg ik, by zulk eene groote verſcheidenheid van gevoelens, ingeſlaagen heb. Omtrent het midden van de pest, toen alle poogingen der wondheelers vergeefsch waren, heb ik geraaden om op het gezwel, wanneer het niet genoeg opkwam, een zuigkop te zetten. Zomtyds wanneer de vergiftige ſtoffe (*qualitas*) ongemeen overvloedig bleek te zyn, liet ik eene inſnyding (*ſcarificatio*) doen, om aan de beſmette vogten (*vapores inquinati*) eene opening te verſchaffen, waar door zich te ontlasten. Na dat vervolgends het koppen nog eens herhaald was, wierdt eene uittrekkende pap, of

*) *Aſch* l. c. p. 478, keurt zelfs ook de bleintrekkende middelen (*veſicantia*) af; hy pryst by de pestkoolen het vliemen (*ſcarificatio*) aan, het welk daarentegen door *Chenot* c. 4. p. 179, afgekeurd wordt. *Howard* l. c. p. 106, raadt het zettenvan fontanellen aan, om de beſmetting afte-wenden; en *Severin* ſtrekt ten geloofwaardigen getuige, dat het brandijzer zelve in de venetiaanſche peſt tot het zelfde einde gebezigd is. De Efficaci Medicin. c. 4. p. 251.

of een groote ſap-pleister, (*emplastrum diachylon*) op het gezwel gelegd. Na verloop van eenige dagen liet ik eene taamelyk diepe inſnyding maamen; want wat is 'er aan gelegen, of zulke onedele deelen gekorven worden. Daar na genas ik het, als een eenvouwig gezweer. Zie daar eene zekere, voorſpoedige, zeldzaame en allereenvouwigſte manier van geneezen. Hier uit blykt nu, dat 'er in het minſte geen gevaar was, van 'er niet door te komen. Waarom nu de plaatzelyke zinkingen niet naar etter geleeken, maar eene zekere andere rotſtof was, zulks wyzen de ſappen der ligchaamen uit, die wegens de vogtigheid, ſlegt voedzel en de geſtaadig aanhoudende zuidelyke winden tot verrotting overgingen. Het was dus geen etter, maar eene zekere andere rotſtof, die, ook van andere verſchillende, (als zynde de algemeene oorzaak der verrotting) aan elk der, door verrotting aangeſtookene, deelen zyne eigene verſcheidenheid en byzondere gedaante gaf.

De maandſtonden waren in deezen tyd voor veele nutteloos *) Immers dezelve vielen op andere tyden in, dan op welke de *criſis* der ziekte konde plaats hebben, en tot groot ongeluk vielen de maandelykſche zuiveringen meestal voor in een tydsgewrigt, waar in de ziekte nog raauw en niet

*) Dat deeze ontlasting evenwel by wylen nuttig en van een goed gevolg geweest is, getuigt *Chenot* c. 4. p. 164.

niet tot rypheid gekomen was; ook de ylhoofdigheid, die by de pest gemeenzaam was, wanneer dezelve hier met de maandſtonden ſamenliep, ſleepte den grootſten rampſpoed en dikwyls den dood met zich. Men zie wat *Hippocrates* *) ten dien aanziene zegt. Om die reden waren de maandſtonden in deezen tyd voor veele nutteloos, even als het bloeden uit den neus in den zomer, en zulks nog des te meer, daar, wegens den heerſchenden hongersnood, de verzwakte natuur van deeze, anderszints zoo nuttige, ontlasting afkeerig was; immers wy worden van onze ſappen gevoed en leeven van dezelve, hoe bedorven zy dan ook zyn moogen. Maar waarom vinden wy dit by *Senex* †) anders? want by denzelven zyn geene vrouwen, die de maandſtonden behoorlyk kreegen, geſtorven, noch ook dezulke, die naar boven door den neus of anderszints bloed loosden. Waarom? Daar heerschte geen hongersnood, de pest ſtondt ſtil, en de geſteldheid van wind en weder verſchilde het geheele jaar door merkelyk van de onze.

Het water was dik, overvloedig, ſlymig (vettig). Daar de bedorven ſappen naar de nieren te rug vloeiden, was het water dik en overvloedig, de lever, die in dit jaargetyde boven alle andere dee-

*) Aphor. Sect. V. 56.
†) Epidem. 1. Sect. 3. Aeg. 14.

len beſmet en aangedaan wierdt, daar door gezuiverd wordende, maakte zulks, dat het water dik en overvloedig was. Herinneren wy ons, het geen boven gezegd is: *De liesgezwellen waren veelvuldig.* En daar het zweeten gering was, zettede het water in grooter overvloed af. Dikwyls was het zelve ook vettig, zynde dit een teken van ſmelting en oplosſing (*colliquatio*), even als in de pest, by *Galenus* *) beſchreeven.

En geheel niets kentekenende of moeijelyk, om 'er iets uit op te maaken.) O bedrieglyk kwaad! Het kruipt voord door de aderen en ſtelt ons te leur, het verſchuilt zich en kwelt ons door onzekerheid, het treft den zorgeloozen zoo wel als den behoedzaamen, het randt den maagigen aan, en verſchoont den brasſer, het bederft het beste en gelukkigſte bloed in een oogenblik, het verijdelt de voorſpellingen der geneeskundigen en maakt die te ſchande, het ſtelt hun bloot aan verwytingen, en berokkent hun verderf, het voedt ons met eene bedriegelyke hoop, en tast het leeven aan, terwyl het onze verwachting vleit; daarenboven bepaalt het zich niet tot één, die de lyder is, maar pynigt ook de omſtaanden, en vooräl de nabeſtaanden en vrienden; het is niet te verduuwen; het water is zoo, dat men 'er niets uit kan opmaaken; de beoordeeling wordt, tuſſchen

*) In Epid. III. Comm. 3. n. 41. & 61. p. 354. T. III.

schen hoop en vrees, opgeschort en te leur gesteld; de ellendeling ligt daar, geschuuwd, verlaaten van egtgenoot, ouders en kinderen. Het water was overvloedig, maar in het geheel niets kentekenende. Want de natuur bragt deezen overvloed van water niet voord, noch door het ligchaam te zuiveren, noch door de nadeelige en bezwaarende stoffen in beweeging te brengen en aftedryven, maar bezwaard en overstelpt zynde, toonde zy daar door alleenlyk de blyken en kentekenen van den grooten overvloed der weiachtige vogten aan. *)

Eenigen waren slaapzuchtig †), *anderen wederom niet. De eerslen waren nimmer geheel vry van koorts, de laatslen zomtyds.*) Zy waren slaapzuchtig uit hoofde van de dikte der stoffen, voornaamelyk die geenen, wier hoofd aangedaan en ontsteld was §). Want het zelve leedt uit tweederleie oorzaak, of door eene hoofdoorzaak (*primaria*), gelyk in een' raazende koorts (*phrenitis*), of door eene toevallige oorzaak, gelyk in een' brandende koorts. De hitte toch dreef de kwaade vogten, ten deezen tyde zeer overvloedig zynde, naar het hoofd. Deeze nu wierden veroorzaakt door den herfst, de zuidelyke winden en

*) Redundantis serosæ humiditatis symptomata (*natura*) ostentabat degravata.

†) *Chenot* zegt, c. 3. p. 68, dat deeze meestal stierven.

§) Quibus caput læsum affectumque.

en gebrek aan beweeging, gelyk het dikke en overvloedige water zulks toonde. Hier van daan, dat de ſlaapzuchtigen nimmer zonder koorts waren. Want of zy hadden eene raazende of eene brandende koorts. Dit hadt eveneens plaats by de beſmetten, waar van *Hippocrates* *) handelt. „Zy waren „ ſlaapzuchtig" zegt hy „ zoo wanneer zy aan „ eene raazende als wanneer zy aan eene bran„ dende koorts laboreerden, en ook in alle an„ dere zeer zwaare ziektens." Hy wyst de oorzaak aan, naamelyk, dat zy de koorts hadden. Zie daar eene koorts, die ſlaapziekte veroorzaakt. *Galenus* †) twyffelt hier mede niet aan, zeggende: „ Dat *Hippocrates* niet zonder reden nopens „ den algemeenen en geheelen ſamenloop van „ de toevallen der ſlaapziekte in twyffel ſtaat, „ of hy dezelve met den naam van *raazende* „ *koorts* moet beſtempelen, of welken anderen „ naam hy daaraan moet geeven. Want hy „ ſchroomt dezelve eene raazende koorts te „ noemen, om dat de zieken, die deeze ſlaap„ zucht hebben, niet ylen noch buiten ken„ nis zyn, alhoewel hy anders alle toevallen „ en verſchynſelen der *raazende koorts* by hun „ ontdekt." De ſlaapzuchtigen zyn dus nooit vry van koorts. Die de ſlaapzucht niet hadden, zyn (by wylen) van de koorts bevryd geweest.

By

*) Epidem. III. Sect. 2. p. 762. T. I. edit. Lind.
†) Lib. de Comate c. 1. p. 185. T. III.

By hun rotteden de vogten buiten de aderen. Even ééns als het vergif, zoo wanneer het ons ingegeeven als wanneer het ons door een beet van eenig venynig dier wordt toegebragt, door het hart aantesteeken en te bederven, den dood aanbrengt, zonder koorts te veroorzaaken.

De gewoone gesteldheid der pest *) *was ten deezen tyde, als volgt: die dezelve eerst begonden te krygen, waren slaapzuchtig, benaauwd en met koude rillingen behebt.*) De gesteldheid der lucht dit jaar hadt het hoofd met veel vogten vervuld; daar door heeft zy by de zieken van den beginne af aan het toeval der slaapzucht (*symptoma comatosum*) veroorzaakt, dewyl het bederf en de kwaadaartigheid der sappen dien graad van scherpte nog niet bereikt hadt, dat zy slaapeloosheid en yl-hoofdigheid verwekte. *Zy waren benaauwd.*) Wanneer de vergiftige dampen het hart aandeeden, nam het ylen en de benaauwdheid een aanvang. *Zy waren met koude rillingen behebt.*) Wegens de rottende, koude vogten, die in grooten overvloed in de borst-ingewanden huisvesteden, en te sterk in beweeging gebragt zynde en zich verspreidende, koude rillingen en yzingen veroorzaakten. *Geene branding by de koortzen.*) Om dat zy slaapzuchtig waren en veel sliepen. Wat zegt *Galenus* §)? „ De koort-

„ zen

*) Constitutio pestis ordinaria.

§) De simpl. Med. XI. c. 2. p. 309. T. V.

„ zen zyn in ſlaapziektens (*cataphoræ*) en ſlaap-
„ koortzen (*lethargi*) niet zeer brandende maar
„ ſlegts laauw (*tepidæ*)." Zy waren niet dorſtig, om dat zy veel ſliepen, en zy brandden niet zeer, ook verzamelde zich, daar de kooking en verteering in de maag belet en zeer gering was, een vogtig en overvloedig ſpeekzel *). *De verheffingen der koorts regelmaatig en op den dag komende.*) Dit is gemeenzaam in gevaarlyke en doodelyke ziektens. In andere ſcherpe, haastige ziektens (*morbi acuti*), komen de verheffingen meestal onregelmaatig en niet op den dag (*diebus imparibus.*) Het is gevaarlyk „ om dat de koort-
„ zen, die zich op bepaalde en gelyke dagen
„ verheffen, op gelyke dagen beoordeeld wor-
„ den †)." Wat troost 'er in gelegen zy, op gelyke dagen beoordeeld te worden, toont *Galenus* §) aan in den zoon des keizers. *Na verloop van twee dagen waakten zy gemeenlyk.*) De zulken naamelyk, die 'er niet aan ſtierven. De ſappen, van den beginne af aan waterachtig (*humidi*) zynde, kreegen door de verrotting eene ſcherpte, die de oorzaak der ſlaapeloosheid was. Er is dus niets verwonderlyks in, dat zy in den beginne ſlaapzuchtig en vadzig waren, we-

*) Læſa ventriculi concoctione, ſputum humidum congregabatur plurimumque.

†) Epid. l. Sect. 3. — quæ paribus diebus exacerbantur, paribus judicantur.

§) De præcognit. c. 10. p. 837. Seg. T. IV.

wegens den overvloed, de waterachtigheid (*mador*) en de koudheid der ſappen, die naderhand, verrottende en door de verrotting ſcherp en warm wordende, ſlaapeloosheid veroorzaakten. *Zy waren by hun verſtand.*) Want men moet in aanmerking neemen, dat 'er tweeërleie ſlaapziekte (*coma*) is; eene ſlaapverwekkende en eene, die zonder ſlaap komt. De eerſte heeft plaats by hun, die een ſlaapkoorts, de andere by hun, die eene raazende koorts hebben *). De eerſte was het, die nu heerschte, van welke *Hippocrates* †) ook gewaagt. „ Op den elfden „ dag was zy by kennis, maar ſlaapziek en zon„ der te ſlaapen." *Vervolgends deedt zich de peſtbuil op.*). Te weeten na den diepen en vasten ſlaap: „ Want dezelve belet de raauwe ſappen zich te verdeelen §), en maakt de ingewanden zwaarer .)." De ſlaap houdt alle ontlastingen op; daar door krygen de byéén vergaderde en tot verrotting gebragte ontlasting-ſtoffen een' hoogeren graad van ſcherpte en hitte, en verwekken koortzen en een' geheelen ſleep van andere ziektens. Daar van daan, dat de peſtbuilen na den ſlaap opkwamen, wanneer de natuur werkte, om de ſchadelyke ſtoffen uit te dryven.

By

*) *Galen.* de comate c. 3. p. 168. T. III.

† Epid. III. Sect. Aeger. 2.

§) Crudos Succos digeri non finit.

.) *Galen.* Meth. Med. XII. 1. p. 292. T. VI. et de uſu Part. IX. 1. p. 645 T. I.

By zommigen vertoonden zich uitſlaande vlakken, by hun naamelyk, wier bloed geheel ontſtooken en beſmet was. Deeze kreegen, dan ſlaauwtens en een' haastigen dood.

De winter was vogtig, zagt, de wind uit het zuiden; zwaare, diepe ſlaap, buikloop, de pestbuilen algemeen heerſchende, de uitſlaande vlakken en pestkoolen niet algemeen. *) Het weder was als in den herfst †), en uit dien hoofde heerschten ook de herfstziektens, en de pest was van geene verſchillende toevallen of verſchynzelen vergezeld §), daar de oorzaaken dezelfde waren. *De tong was by de meesten aan de randen rood en vogtig, in het midden wit en droog.*) Wy hebben gehoord, dat het tegenovergeſtelde in den zomer plaats hadt, en daar by groote hitte, ſlaapeloosheid, en dorst. *Waarom aan de randen rood en vogtig?*) Kwam dit misſchien daar van daan, dat, wegens de zinkingen (*distillationes*), die den mond bevogtigden, de benedenſte deelen, naamelyk aan de zyden *), beſproeid en vogt gehouden wierden? wegens gebrek aan dit vogt was

*) *Chenot* c. 3. p. 79. ſeq. oordeelt, dat de pestkoolen zonder pestbuilen zeer zeldzaam zyn, zeldzaam in den hoogſten graad, zeldzaam in den winter en in de lente, menigvuldig in het begin van den herfst en in den zomer, in het geheel geene, na de opkomst der pestbuilen.

†) Autumnale tempus erat.

§) Nec diverſis erat peſtis ſymptomatibus.

*) Linguæ partes, fundo viciniores, nimirum laterales.

was de tong in het midden droog. Zy was ook wit in het midden wegens de droogte, even als of zy gezouten en door de pekel verbeeten was. Daar van daan aan de randen rood, om dat de vogtigheid het zout als afſpoelde en de tong daar van zuiver hieldt. *Altyd beevende.*) Of om dat de harde zenuwen (*nervi duriores*) al te zeer uitgedroogd waren, of wyl de geele of zwarte gal de zenuwen aandeedt, of wegens de te groote toevloed van ſlymachtige vogten. Het eerſte was het geval in den zomer, het laatſte in het vogtige en koude jaargetyde. *De meeſte, by welke de peſtbuil zich aan den hals of onder de oxels vertoonde, wierden herſteld.*) Wy zullen terſtond de reden hier van zien. *Die zich in den eerſten aanval der beſmetting het ſterkſt gevoelden, waren het ſchielykſte weg.*) De reden hier van is tweezints, eerſtelyk, dat de natuur aan de ziekte geen weêrſtand boodt, en ten anderen, dat de kranke de pynen en ongerustheeden niet gevoelde *). Want by veelen, met welke het dus gelegen was, was het verſtand ontſteld, gelyk *Hippocrates* zich ook te regt uitdrukt, zeggende: „ Alle die geeſ„ nen, welke, aan eenig deel pyn lydende, de „ pyn niet gevoelen, zyn krank naa de ziel." Het lust my hier omtrent een weinig uittewyden, daar niemand in de ontknooping van deeze zaak

*) Dolores & inquietudines ab oppreſſo non percipiebantur.

zaak my zulk eene voldoening gegeeven heeft, dat ik in zyne verklaaring volkomen kan berusten. Hier is tusschen *Aristoteles* *) en *Galenus* †) een geschil gereezen. De eerste leert, dat de smart of pyn is eene treurigheid van het gevoel (*tristitia sensus*), de laatste, dat het is een treurig gevoel (*tristis sensus*) edoch ten onregt, om dat zy, by welke de ziel of verstandige vermoogens ontsteld zyn, geene zekere bevatting (gewaarwording *conceptio firma*) hebben. By hun nu, die geene zekere bepaalde bevatting hebben, kan geene zekere, bepaalde werking der gevoelige aantrekking plaats hebben §). En by wien geene werking der gevoelige aantrekking plaats heeft, heeft ook geen smart of pyn plaats, welke *Aristoteles* wel te regt stelt, dat in de gevoelige aantrekking bestaat. De pyn is dus, volgends de stelling van *Aristoteles*, die te rugstooting van de gevoelige aantrekking, door welke dezelve zich uitstrekt tot een voorwerp, als kwaad of niet overeenstemmende met het gevoel *). Waar uit ik verder aanmerk, dat dit bewys het gevoelen van *Aristoteles* ondersteunt en bevestigd. Al wie, in eenig deel pyn lydende, de pyn niet gevoelt, diens zielsvermogens zyn ontsteld; by gevolg

*) Ethic. X.

†) De loc. adfect. II. c. 2. p. 31. T IV.

§) Iis firma esse non potest actio sensitivi appetitus.

*) Dolor est fuga appetitus sensitivi, qua tendit in objectum, ut malum seu non conveniens sensui.

volg gevoelen zy, die pyn lyden, en wier ziel niet krank is, de pyn wegens de ſtrydige aandoenig *), of, die pyn gevoelen, die zyn niet krank naa de ziel. Want zy gevoelen de pyn, om dat zy dezelve gewaar worden, en by hun heeft eene terugſtooting in de gevoelige aantrekking plaats †); want zy gevoelen niet alleenlyk met het uitterlyke gevoel (*ſenſu externo*): anderszints zouden zy, wier ziel ontſteld is, ook des niet tegenſtaande pyn moeten gevoelen. Het is dus zonder grond, dat *Franciscus Valeſius* §) *Ariſtoteles* doorſtrykt, als of hy gewild hadt, dat de gewaarwording der pyn op dezelfde wys toegaat, als de gewaarwording van het licht en de kleuren *). Dit heeft hy in de daad niet gewild, maar alleenlyk, dat door een niet overéénſtemmend *object* een gevoel verwekt wordt ‡), het welk eene onaangenaamheid (*triſtitia*) in de gevoelige aantrekking voordbrengt, welke ſmart of pyn genoemd wordt. Doch ſtappen wy hier van af; hebbende ik dit alleen in het voorbygaan, naa de wyze der geſchiedſchryvers, hier willen aanmerken en byvoegen. Wie gevoelt zyne ſmart niet vernieuwen? Wie zal niet andermaal met my uitroepen? ô Bedrieglyk, ô hard-

*) Acontrario ſenſu.
†) Est iis fuga in appetitu.
§) Controvers. Med. et Philoſoph. IV. 4. p. 178.
*) Dolorem eodem modo ſentiri, quo candor.
‡) Ab objecto improportionato fieri ſenſum.

hardnekkig en onöverwinnelyk kwaad, dat langs verborgen' gangen en ſluipwegen het menſchelyk geſtel aantastende, deszelfs gezondheid zoo lisig ondermynt, dat niets dezelve kan redden, en met een lagchend gelaat de zich verheugende natuur in ſlaap wiegt, misleidt en te leur ſtelt! Myn hart krimpt in van yzing en weedom by de herinnering aan *Cornelis Iransſen*, die op de veemarkt zyn verblyf hieldt. Deeze, van een zeer ſterk geſtel en voor alle gevaar onverſchrokken zynde, bezocht dikwyls een huis, daar de beſmetting was, de goude zwaan genaamd. Eindelyk deedt zich op het onverwachtst aan de voorhand (*carpus*) een blaauwe vlak op, nog geene andere gezwellen te ontdekken zynde. Daar by kwam eene kleine misſelykheid (*nausea*), en ligte hoofdpyn. Hy ging gezelſchap zoeken, en verdreef, onder het gulzig inzwelgen van brandewyn (*vinum adustum*) en bier, den tyd en de bekommeringen met ſchertzen en vrolyke geſprekken; hy zwierf rond, ſchuuwde de rust en het bed, en zoo koesterde hy het vuur in zynen boezem, tot dat het eindelyk uitbrak. Des nachts raakte hy aan het braaken, en gevoelde eene brandende hitte door het geheele ligchaam. Vervolgends verliet hy het bed, begaf zich op de ſtraat; zyn gelaat ſtondt treuriger dan naa gewoonte, en 'er kwam onder de oxels, aan dezelfde zyde, aan welke de uitſlaande vlak zich hadt opgedaan, een groote pestbuil ten voorſchyn.

ſchyn. Met een' verwonderlyken moed en ſtandvastigheid hieldt hy zich nog hard, tegen de ziekte aan, dan in huis, dan wederom buiten 's huis zyne afgematte ziel en ligchaam zoo lang zoekende op te beuren en in beweeging houdende, tot dat de benaauwdheeden hem beletteden om uit te gaan, en het ylen de pest volkomen aan den dag bragt. Men kan van hem naa waarheid zeggen, met den Digter:

't Is vrugtloos dat hy veinst; wie toch kan 't vuur verheelen,
Wanneer 't ten dake uitſlaat? ---
Wie kan den glans van 't licht aan 't open' oog ontſteelen,
Daar 't ſteeds zich zelf verraadt?

Den derden nacht ſtierf hy, door aanhoudend ylen afgemat, en aan alle kanten met uitſlaande vlakken overdekt.

Allerleie ziektens ontaartten ligtelyk in pest.)* Geen wonder! De verrotting veroorzaakte in dit rampſpoedig tydsgewricht, beſmettelyke ziektens, de geſteldheid van weder en voedzel legden den grond tot het bederf, de beſmetting en ontſteeking, en de zieken verkeerden zonder on-

*) De nieuwere geneeskundigen hebben het zelfde waargenoomen en bevestigd. *Chenot* l. cit. c. 2. p. 37. De overige gemeene (*Sporadici*) en goedaartige ziektens houden alle, volgends het ſchryven van *Sennert* de Febrib IV. 1. p. 374. zoo dra de pest begint te woeden, byna geheel op, uitgezonderd de derden-daagſche koortzen; kinderpokjens, mazelen, loopziektens en kwaadaartige koortzen ontaarten alle eindelyk in pest.

onderſcheid overal; daar uit ontſtonden de grootſte onheilen voor zwakken en kranken, wegens het weder, de leevenswys en voedzel en de gemoedsbeweegingen en aandoeningen, vooral voor melancholiſche geſtellen, waar uit de pest haaren oorſprong ontleent. Het is reeds ſederd verſcheiden' eeuwen opgemerkt, dat, wanneer de pest afneemt, verſchillende andere ziektens opſteeken, doch dat, wanneer de pest een' aanvang neemt en op het hevigst is, als dan de voorige gewoone ziektens ophouden. Immers de gemeene oorzaak der verrotting doet de ziektens, die uit verrotting ontſtaan, ontaarten, ja verandert dezelve daadelyk in pest. Het zelfde heeft ook plaats gegreepen in de pest, by *Thucydides* *) vermeld. Daar leezen wy: „Het is algemeen bekend en toe„ geſtaan, dat dit jaar van meest alle andere ziek„ tens bevryd is geweest. Want by aldien ie„ mand te vooren eene andere ziekte gehad hadt, „ ſloeg dezelve altyd tot deeze (naamelyk de „ pest) over" en wat verder „geene andere „ ziektens van die zoort, welke men onder de „ gewoone ziektens rekent, hebben 'er plaats „ gehad; en indien al een derzelve zich opdeedt, „ liep zy eindelyk toch op deeze uit."

Hoofdpyn, verſtoppingen (verkoudheid), *hoest en heeschheid regeerden ſterk.*) Dit moest noodwendig zoo zyn. Dit blykt uit de volgende

aphe-

*) De Bello Peloponn. II. p. 155.

aphorismus *): „ Als de zomer droog is geweest, „ en de wind uit het noordoosten, de herfst „ daarentegen vogtig, met zuidelyke winden, „ zal men in den winter gekweld zyn met hoofd- „ pyn, hoesten, verſtoppingen en heeschheid."

Eindelyk begon het te vriezen; nu hieldt de pest byna geheel en al op. †) Waarom? Veelligt om dat de ſpys, alhoewel ſlegt zynde, door onze warmte beter overwonnen en verteerd wierdt? Zoo is het. De buik is in den winter warmer, en men ſlaapt dan zeer lang §). Is de droogte eene gezwoorene vyandin van de verrotting *)? Liet de verdikte huid de beſmettende dampen minder door? De lucht was niet zoo ſterk meer met dampen bezwangerd, nademaal de aarde, de moeraſſen en poelen door de vorst geſlooten waren. De vrees verminderde by de belegerden, men begon moed te ſcheppen, dagelyksch kwamen 'er blyde tydingen, en men zag van den toren het leger der Hollanders. *Tegen de lentenachtëvening begon het wederom regenachtig te worden, de beſmetting verhief zich op nieuws* ‡), *van de*

*) *Hipp.* Sect. 3. Aphor. 13.

†) Dit pleegt meesttyds het geval te zyn [*Howard* l. c. p. 90.] maar egter niet altyd. *Chenot* l. cit. c. 2. p. 44. ſeq. — *Sennert* beweert, dat de pest meestal in de maand November en December ophoudt, l. c. p. 375.

§) *Hipp* Sect. 1. Aphor. 15.

*) An ſiccitas cum rigore putredinis hostis conjuratus.

‡) Volgends getuigenis ~~van~~ *Howard* l. c. p. 87. ſeq., val[c]

de drie kwam 'er één door.) De pest verhief zich op nieuws, om dat het weder regenachtig wierdt, rottende dampen uit de aarde, moerasſen en poelen opreezen, de hongersnood zwaarder wierdt, en de belegerden de poogingen der Batavieren verijdeld zagen. Hier kwam by, dat het ſcorbut begon te heerſchen; de onbedreevene chirurgyns zagen de vlakken daar van op de ligchaamen, hielden en verklaarden dezelve voor de uitſlaande vlakken der pest. De pest verdubbelde dus niet alleen in de daad en waarheid, maar wierdt door deeze onkundige lieden en door het gemeen nog vergroot, daar zy de hun onbekende uitſlag (*pustulæ*) voor pest aanzagen. Van de drie kwam 'er dus één door; want de lente is een zeer gezond ſaizoen, en geeft meer krachten, om de ziektens te wederſtaan. Maar ook gaf men van hun, die van het ſcorbut herſteld wierden, voor, dat zy van de pest waren opgekomen: zy ſcheenen dus de pest doorgekomen te zyn, daar zy dezelve in de daad niet gehad hadden.

Gee-

valt de pest wel in alle jaargetyden, vooral wanneer dezelve warm en vogtig zyn, inzonderheid heeft zy plaats in den zomer, en pleegt tegen de nachtëvening en zonne-ſtand te verminderen; maar dit is egter alleen met uitzondering waar. Want *Sennert* ſchryft en getuigt l. cit. p. 384. „ Dat men waargenoomen heeft, dat eene „ brandende heete zomer geen bewys van pest heeft „ opgeleverd, daar by wylen in den winter de pest is „ opgeſtooken, die midden in den zomer of in den „ herfst opgehouden heeft."

Geene andere ſoorten van koortzen hebben 'er gewoed; de alledaagſche en derdendaagſche gaande en komende koortzen waren zeldzaam; zommigen kreegen de anderendaagſche, die nimmer, voor zoo veel ik ontwaard heb, in pest ontaart is.) Nu weeten wy, dat allerleie ziektens ligtelyk in pest ontaartten; wy hebben de oorzaak daar van aangeweezen; hierom waren dus de andere ziektens zeldzaam. Maar de anderendaagſche gaande en komende koorts is, by myn weeten, nimmer in pest veranderd. De reden hier van onderzoekende, heeft het my toegeſcheenen, dat dezelve tweeërlei is. De eene leide ik uit de geſteldheid der vogten, de andere van de geſteldheid der plaats af. De eerſte en voornaamſte is deeze: Alle anderendaagſche koorts is of eene egte (*tertiana exquiſita*), of eene bastaard anderendaagſche koorts. Geene ontſtaat uit de onvermengde rottende geele gal, deeze uit eene ſamenmenging en vereeniging van gal en ſlym. Het was dus natuurlyk, dat de egte anderendaagſche koorts (welke in deeze ſtreeken zeldzaam is), in den zomer ontſtondt, in welk jaargetyde heete en aanhoudende koortzen heerschten. De andere, welke eene bastaard anderendaagſche koorts is, ontleende haaren oorſprong uit de vogten, die by koud en nat weder niet in zwartgallige ſappen noch in zwarte gal konden verkeeren. Ja de geele gal, indien iemand een' grooten overvloed daar van by zich hadt, bedwong zelfs, by

de

de koude en natte geſteldheid der lucht, de gebreken van het weder, het voedzel en van de andere ſappen. De reden, die ik van de plaatzelyke geſteldheid afleide, is gemeen aan alle gaande en komende koortzen. Want de eerſte oorſprong daar van is niet gelegen in de geſteldheid van het ligchaam, maar in de voornaamſte en het naast daar mede verbonden zynde deelen*); *Hippocrates* is van het zelfde gevoelen; „ Als" zegt hy „ de koortzen op eenigerhande wyze „ verpoozen, is zulks een bewys, dat 'er geen „ gevaar by is." *Galenus* §) heeft in zyne aantekeningen deeze zaak even aangeroerd, daar hy zegt: „ Zy zyn van geen gevaar vergezeld, als „ ontſtaande niet uit eenige ontſteeking (*inflam-* „ *matio*), noch ook uit eene kwaadaartige ver- „ rotting der vogten."

Nu hadt het ſcorbut zoo zeer de overhand genoomen, dat men van andere ziektens, ja van de pest zelve, zes weeken lang by de belegerden niet hoorde ſpreeken. Vervolgends

Begon de pest wederom op nieuws te woeden; van de honderd kwam 'er niet één door.) Rampzalige burgers! Het koninglyk leger voor de poorten, een' hongersnood van agt maanden binnen de muuren; de huizen ontvolkt en verwoest, de vrees der be-

*) Non in habitu corporis, ſed in prima regione partibusque ei affinibus.

§) In Aphor. IV 43. p. 121. T. VII.

bezettelingen, het ſterven van ouders, bloedverwanten, en vrienden, gloeijende kogels, by nacht de gebouwen tot den grond toe verwoestende *), gebrek aan geneesmiddelen, ſlegt, bedorven voedzel, alles, alles ſpande ſamen tot ons ongeluk en verderf!

Zy, die dezelve reeds ééns gehad hadden, op nieuws aangetast zynde †), *ſchooten het leeven 'er by in.*) Wie kan zich daar over verwonderen? Het is niets nieuws, dat zeer zeldzaam een en dezelfde tweemaal door eene aanſteekende ziekte aangetast wordt. Dit is in het byzonder te boek geſteld door *Thucydides* §) in de volgende paragraaph: „ Meer egter wierden de „ ſtervende zoo wel als de zieken beklaagd door „ hun, die 'er reeds van waren opgekomen, om „ dat deeze begreepen, dat zy zelve nu in veiligheid waren: want de ziekte heeft geen tweemaal denzelfden aangetast, zoo dat hy 'er aan „ kwam te ſterven, en deeze wierden niet alleen van anderen gelukkig geſchat, maar ook „ zel-

*) Misſchien bedoelt de Schryver hier door *globi ignii* bomben. „ De Vertaaler."

†) *Howard* getuigt het zelfde ib. p. 103. Maar hy ſtaat in twyffel, of zulks door eene nieuwe beſmetting geſchied zy, dan wel door eene verkeerde leevenswys. Dat menſchen, die overdaadig en onmaatig leeven op nieuws beſmet kunnen worden, verklaaren *Diemersbroek* l. c. Hist. 37. p. 256. en *Chenot* c. 2. p. 49. Maar zeldzaam geduurende dezelfde beſmetting.

§) Ibid. p. 156.

„ zelven wierden zy, behalven de tegenwoor-
„ dige blydſchap, nog bemoedigd voor het toe-
„ komende door de hoop, dat zy nimmer gevaar
„ liepen om, zelfs niet door eenige andere ziek-
„ te, uit het leeven gerukt te worden." Het is my niet onbekend, dat zy, die eens de beſmetting gehad hebben, meer veilig en zeker zyn; de ondervinding bevestigt het. Laaten wy de reden opſpooren en beſchouwen. Zoude dezelve niet wel daarin gelegen zyn, dat zy door het vergif, waar aan zy gewoon geworden zyn, niet zoo ſterk aangedaan worden? Zy zyn 'er aan gewoon, om dat zy 'er van zyn opgekomen. Of veelligt, dat de natuur, eens de ziekte overwonnen hebbende, de beſmettende dampen gemakkelyker buiten houdt? Of ook wel, om dat zy minder vrees voor de pest hebben? Of eindelyk, om dat die ſtof, welke de oorzaak en als de aanſtooker van het kwaad was, verteerd en uitgedreeven zynde, 'er niets overig blyft, waar uit eene nieuwe beſmetting zoude kunnen ontſtaan? Die dus eens de beſmetting gehad hebben, blyven daar van bevryd, maar niet altyd. Nu zal ik aantoonen en verklaaren, wat hier kwaad gedaan heeft. De pest neemt haaren oorſprong uit eene kwaadaartige verrotting, welke niet zeker bepaald en als omſchreeven is, zynde de eene verrotting erger dan de andere. Die dus eene minder kwaadaartige verrotting doorgekomen zyn, zyn juist daarom niet zeker,

dat

dat zy ook eene meer kwaadaartige zullen kunnen doorſtaan; en dat zy eene min kwaadaartige verrotting doorgekomen zyn, blykt daar uit, dat zy 'er van opgekomen zyn. Is 'er wel iemand, die twyffelt, of de krachten en ſterkte der natuur veel toebrengen, om van de pest op te komen? Dit geloof ik niet; maar nogthands moet de voornaamſte grond daar van gezocht worden in de geſteldheid der vogten, die het kwaad voordbrengen (*humor peccans*). Immers hebben zy, by welke uitſlaande vlakken zigtbaar waren, ſchoon zeer ſterk van natuur zynde, allen het leeven 'er by ingeſchooten, ook die geenen, die zwarten en dunnen afgang hadden, en die door den neus of door den buik (*uterus*) bloed loosden. Die dus eens herſteld wierden, bleeven in den herfst en winter vry, maar kwamen in den zomer, in welk ſaizoen de zwarte gal de oorzaak van het verderf was, allen om. Die nu in die eerſte jaargetyden (herfst en winter) het overleefd hebben, hadden geene zwarte gal, maar bedorven en ſtinkende zwartgallige vogten. Vervolgends (in den zomer) nam de zwarte gal wederom de overhand, de hongersnood wierdt zwaarer, de hoop op ontzet verdween, en alle oorzaaken der pest wierden ſterker. Geheel anders was het geſteld in de beſmetting by *Thucydides*. Daar wierden de oorzaaken door verloop van tyd niet ſterker, maar namen integendeel allengskens af. Die derhalven de ſterkere oorzaaken

wederſtaan of doorgeſtaan hadden, waren ook veiliger en meer beſtand tegen de mindere. Wie ziet hier niet klaarblykelyk de regt tegenoverſtaande geſteldheid der omſtandigheeden? Men kan hier met regt opmerken, dat de ſterkte der natuur van zeer groot gewigt is, om de peſt te voorkomen. Ik heb by my zelven, de beſmetten bezoekende, terſtond pyn in de liesſen of onder de oxels waargenoomen *). Eens gevoelde ik pyn in het hoofd †), hier op voigde in den nacht ſterk zweeten en drie of viermaal ſtoelgang §). Het zelfde is aan anderen insgelyks gebeurd, die my zulks getrouwelyk hebben verhaald. Ik zal optekenen, hoe zich de ganſche zaak toedroeg. Den eerſten zieken, waar van ik gewaagd heb, had ik dikwerf bezocht, bezag zyn braakzel, zyn' afgang, bloedloozing en peſtbuilen, ik hadt over zyne kinderen, zyne vrouw en het geheele huisgezin gegaan. Daags daaraan was ik misſelyk en hadt eene zwaarte in het hoofd, pyn in de lies, een klein gezwel deedt zich op, des nachts kreeg ik eene gemakkelyke ontlasting (*alvus lubrica*) ik baadde in het zweet, drie of viermaal moest ik een ander hemd aandoen, en even zoo dikwyls heb ik warme wyn met foelie ingenoo-

*) Obſervavi in me ipſo, contaminatos inviſente, ſtatim unguen dolore vel axillas.

†) Afficiebatur aliquando caput.

§) Secesſus tres quatuorve.

noomen. Het gezwel verdween, de hoofdpyn hieldt op, ik kreeg een' onverzaadelyken trek tot hazelnooten, at dezelve in grooten overvloed, de hoeveelheid der waterloozing was daar op zesmaal grooter dan die van het drinken. God heeft my geneezen. Na het doorkomen van dit gevaar my by de beſmetten begeevende, kreeg ik pyn in de ontlastbuizen (*emunctoria*), zynde dit een byna zeker kentéken van de pest.

Daar ſtierven 'er meer, by welke de pestbuilen zich in de liesſen, dan op andere plaatzen opdeeden, vooral wanneer zy zich aan de ſlinkerzyde vertoonden.) Dit zoude eene wonderſpreuk ſchynen, indien de ondervinding het niet bevestigd hadt. Zoude de reden, waarom van hun, die de gezwellen op andere plaatzen hadden, niet zoo veelen ſtierven, niet wel kunnen zyn, dat zy niet zulk een' grooten overvloed van die vergiftige, verderflyke ſtoffen by zich hadden, dewyl zy geen zoo ſlegt en bedorven voedzel gebruikten? Immers de lever, aangeſtooken zynde, (en hier uit ontſtaat het gezwel in de liesſen) deelde een even bedorven bloed en de beſmetting aan het geheele ligchaam mede. Die de pestbuil aan den hals of onder de oxels hadden, by deezen ſcheen de lever, noch ook al het bloed niet beſmet te zyn. Hier uit nu mag men de oorzaak van den door my opgegeeven' ſtelregel (*aphorismus*) afleiden. De hongersnood tastte ons aan; deeze hadt veelvuldige gezwellen in de liesſen en het

ſterven van veelen ten gevolge; want de deelen, geſchikt om het bloed te bereiden, wegens den honger ontwend zynde, eene verandering ondergaande, deelden door hunne openingen en buizen de kwaade geſteldheid verder mede *). Maar waarom kwamen zy vooral om, die de gezwellen in de ſlinker lies hadden? Om dat zy boven anderen een grooten overvloed van zwartgallige vogten by zich hadden? Of om dat de hartaders, welke, uit de groote ſlagader onder het middelrif voordkomende, in de mild uitloopen en eindigen †), het vergif vaardiger aan het leevensbeginſel (*principium vitale*) mededeelden? *De pest nam altyd een' aanvang met koude.* §) Zie daar de zwartgallige vogten en de zwarte gal, de bronnen der pest, in den aanvang nog niet zoo ſterk aan het rotten zynde, dat zy hitte en ſcherpte voordbragten. Zy kwam met koude aan, ook zelfs by hun, die nimmer koorts gehad hebben, en deeze zyn zeer zeldzaam geweest. *Zy taſtte in het algemeen kinderen en jeugdige lieden aan, zelden lieden van hooge jaaren.*) De reden, waarom het eerſte in den zomer plaats hadt, is reeds aangeweezen. Zelden ſtierven 'er lieden van

*) Sanguinis namque officina ob famem diſſueta commutans per ſuas fenestras et canales miſeriam declarabat.

†) Arteriæ, quæ ab aorto ſub ſepto transverſo in lienem deſinunt.

§) *Chenot* heeft het zelfde waargenoomen v. l. cit. c. 1. p. 3.

van hooge jaaren. Veelligt, om dat de melancholiſche vogten, by hun meer gemeenzaam zynde, niet zoo ligt tot verrotting en bederf overſloegen? Of om dat zy, met minder ſpys te vreeden zynde, en regelmaatig op bepaalde tyden eetende *), keuriger ſpys konden genieten? Of om dat zy de beſmetting meer vermydden? Of om dat de meesten reeds te vooren de pest eens gehad hadden? Of eindelyk om dat koude en drooge geſtellen de verrotting en oplosſing beter wederſtaan kunnen. Zy wierden evenwel somtyds ook aangetast, zoo dat de uitſpraak van *Plinius* †): „ dat oude lieden de peſt in het ge„ heel niet krygen;" valsch is. *Onder de burgers woedde zy het meest tegen de armen en Calvinisten* §) Be-

*) Cibum in tempora distribuentes.

†) Natural Hist. VII. 50.

§) Volgends ſchryven van *Chenot* l. cit. c. 2. p 47. ſeq. hebben galachtige, bloedryke, en zwartgallige (*melancholici*) geſtellen eene zekere neiging en aanleg tot deeze beſmetting, ſlymachtige lieden minder, maar de drinkers het minst van allen; doch vooral zwaarlyvige en zeer gezonde lieden [*Orræus* l. c.] insgelyks ook de armen zyn het meest daar voor vatbaar [*Howard* l. c. p. 87.] zeldzaamer worden ongedaane (*cachectici*) oude lieden aangeſtooken [*Orræus* Descr. Pest. n. 5. 59.] die veneriſche of ſchurftziektens hebben, ſterven het zeldzaamst, volgends de overlevering der Grieksche geneeskundigen en de eige ondervinding van den Hoogl. *Paris* v. Mem. ſur la peste, à Paris 1778. kinderen, die de pokken hebben, als ook zuigende kinderen, blyven ook vry, [*Deu-*

Betreffende de armen de reden daar van is al te blykbaar, om zich met het onderzoek van dezelve op te houden. Maar waarom tegen de Calvinisten? Misschien om dat deeze juist dat geen vreesden, wat de meeste Roomsgezinden wenschten? Of om dat zy, uit een sterk vertrouwen op ontzet, zich minder van leeftogt voorzien hadden? Of om dat zy, aan eene prædestinatie geloovende, minder behoedzaam te werk gingen? En wanneer zy de besmetting reeds hadden, vreesden dat hun einde, volgends de prædestinatie, onvermydelyk daar was? *Onder de soldaaten zonder onderscheid tegen allen.*) De gezonden deeden met de besmetten door malkanderen de wacht, aten en dronken gezamentlyk met hun, en allen vreesden zy de pest meer dan den genadigen koning.

Zie daar de meerdere of mindere hevigheid der pest, in de verschillende jaargetyden en saizoenen, toereikende opgegeven, en de oorzaaken daar van aangetoond en met genoegzaam zekere re-

[*Deusing* Tr. de peste p. 213,] doch niet altyd, volgends getuigenis van *Gieselerus* Obs. Med. de peste Brunov. Obs. 19. Veelen stellen ook, dat de doodgraavers veilig zyn tegen de besmetting, de geneesheeren, chirurgyns, en die de pestzieken oppassen, minder. Die hersteld zyn storten ook wel eens wederom in, maar by deeze is dan de besmetting meesttyds minder hevig, en zy zyn geheel buiten alle gevaar, wanneer 'er een slymzucht (*leucophlegmatia*) by komt.

redenen beweezen. Indien ik nu dit alles nog in één gezigtspunt zal hebben ſamengetrokken, zal ik myn taak afgewerkt hebben.

Alle ſtoffelyke oorzaak (*cauſa materialis*) der pest is te zoeken in het zwartgallige bloed of de de zwarte gal zelve, wanneer beide den hoogſten graad van verrotting bereikt hebben. De bewerkende oorzaak (*cauſa efficiens*) is die verborgene rottinge in de lucht, of eene beſmetting uit de verkeerde geſteldheid der vogten ontſtaande; zoo dat ik de zaak naauwkeurig onderzoekende vaſtſtelle, dat 'er maar ééne ſoort van pest is, en niet verſcheiden ſoorten. Ik ſpreek hier niet van beſmettende ziektens (*morbi peſtilentes*), van welke ik weet, dat 'er verſcheiden ſoorten zyn. Want men vindt beſmettende keelziektens (*anginæ*), beſmettende *pleuris*- en loopziektens. Daar is dan maar ééne ſoort van pest, die egter met zoo menigvuldige en verſchillende toevallen en verſchynſelen gepaard gaat, als de menſchen in jaaren, natuurlyke geſteldheid, en voorafgaande leevenswys van elkanderen verſchillen, en in den hongersnood voedzel van eene verſchillende en ſtrydige geäartheid gebruikt hebben *). Laaten wy alleenlyk de jaargetyden beſchouwen; wy zullen bevinden, dat in den zomer ſlaapeloosheid en ylhoofdigheid (*deliria*), in den

*) Alimentis uſi fuere in fame, pugnantibus inter ſe facultatibus.

den herfst en winter hevige koude en verſtyving (*rigor*), en tot in het begin van den zomer ſlaaperigheid en ſlaapkoortzen de onaffcheidbaare medgezellen der pest waren. Ik wil ondertusſchen niet ontkennen, dat het gevoelen van *Galenus* *) ten deezen opzigte verſchilt, vooral daar hy zegt: „ De pest is, en een van de *ge-* „ *meene* (of *heerſchende*) ziektens, en te gelyk „ *beſmettelyk*. Want de benaaming van *gemeene* „ of van *beſmettelyke* ziekte, is niet de afzon- „ derlyke benaaming van ééne bepaalde ziekte „ alleen †): voor het overige wordt elke ziekte, „ die op een en dezelfde plaats veelen te gelyker „ tyd aantast, genoemd *gemeene* of *heerſchende* „ ziekte; en komt daar dan by, dat veelen ten „ zelfden tyde daar aan ſterven, dan beſtempelt „ men die met den naam van *pest*." Hy ſchynt dus, op het einde van de aangehaalde plaats, het weezen (*eſſentia*) der pest af hanglyk te maaken van het grooter of kleiner getal der geenen, die daar aan ſterven, even als of deeze uitwendige omſtandigheid haare geäartheid (*ſpecies*) verande. Andere plaatzen ſchynen beſmettelyke ziekte (*morbus peſtilens*) van pest te onderſcheiden, en dus met my in te ſtemmen. Wy weeten

*) In Epid. III. Comm. 3. n. 20. p. 546. Tom. III.

†) Unus et de vulgaribus morbis et ipſe peſtilens eſt; neque enim certi eſt morbi nomen *vulgare* vel *peſtilens*.

ten allen dat de pest, wanneer zy eerst opſteekt, het hevigſte en vernielendſte is, en byna allen, die dezelve krygen, wegſleept; maar dat, wanneer zy aan het afneemen is, de meesten, die daar door aangetast worden, ja dikwyls allen, 'er doorkomen. Waarom zoude nu de pest ophouden pest te zyn (offchoon 'er geen of zeer weinigen aan ſterven), vooral daar de toevallen en verſchynſelen, als mede de oorzaaken, dezelfde blyven? Doch dit geſchil betreft alleenlyk de benaaming: het is my genoeg de zaak zelve gevonden, en het weezen (*eſſentia*) van de pest opgeſpoord te hebben, waar van ik deeze definitie geeve: „ *De pest is eene volks* (doorgaande of „ algemeen heerſchende) *ziekte, vernielende* „ (pernicioſus), *haaren zetel hebbende in het* „ *zwartgallig bloed of de zwarte gal, wanneer hei-* „ *den den hoogſten graad van verrotting bereikt heb-* „ *ben, en ontſtaande uit eene vergifmaatige onge-* „ *ſteldheid en bederf der lucht of der geesten* *)." De pest kan dus tweezints verdeeld en beſchouwd worden: of in betrekking tot het onderwerp, of in betrekking tot de werkende oorzaak †). In betrekking tot het eerſte, ontſtaat zy, of uit de zwarte gal, of uit de zwartgallige vogten. In het eer-

*) *Peſtis eſt morbus popularis, pernicioſus, in ſanguine melancholico atrave bile ſumme putrescente conſiſtens, ortus ex aëre ſpirituve inſtar veneni alterato.*

†) Vel ratione ſubjecti, vel ratione causſæ efficientis.

eerſte geval is zy doodelyk, in het laatſte is zy minder gevaarlyk. In betrekking tot de werkende oorzaak is alle pest haar beſtaan verſchuldigd of aan grootere en buiten ons zynde, of aan kleinere en in ons liggende oorzaaken. In het laatſte geval ontſtaat zy uit de verrotting der ſappen, in het eerſte uit die der lucht. Dit is alles, wat ik in deeze beſchryving van de pest heb willen aantoonen. Ik zal dezelve dus beſluiten met het volgende, by die van Breda algemeen bekende, behoedmiddel. Dit alſem-bier (*cereviſia abſinthites*) gebruikten wy om den anderen dag 's morgens. Recipe *Alöes unc.* II. *Rad. Angelicæ, Enulæ Campanæ ana unc.* I. *Cardui bened. Centaurei minoris, ana* M II. *Abſinthii* M IIII. *F. pulvis craſſus & quartæ parti vaſis indatur.* Men gebruikt het zelve na verloop van agt dagen. Men gaf vyf of zes oncen daar van in, welke, zonder dat men daar door verhinderd wierdt, om zyne openbaare bezigheeden te verrigten en zonder eenigen last, tegen den avond drie of viermaal ſtoelgang verwekten Zomtyds namen wy daar van ook na den eeten, als het ligchaam zwaarder dan naa gewoonte was, of wy vrees hadden voor de beſmetting. Het gevolg is altyd zeer gelukkig geweest, en de geheele, zoo wel militaire als burgerlyke, regeering heeft voor een groot gedeelte het behoud van hunne gezondheid daar aan toegekend,

Wy

Wy hebben tot ons ongeluk genoeg ondervonden, dat uitwendige aanhangſelen, om voor de beſmetting bewaard te blyven, ydel en vrugteloos zyn. Waar mede ik my dus, daar zy niet op de reden ſteunen, maar veeleer met dezelve ſtrydig zyn, hier niet zal ophouden. Zie hier evenwel een voorſchrift door de ſcheikundigen opgegeeven. Recipe *Arſenici rubei, crudi, Mercur. Subl. ana part. æq. cum albumine ovi fiat maſſa, inſuatur byſſo.*

Of de brandyzers ook een behoedmiddel zyn, zulks kan men zien uit het opgegeevene onder den zesden zieken. Daar hebt gy 'er de proeven van. Wil men de reden weeten? Zy is deeze: het brandyzer ontledigd niet het geheele ligchaam, derhalven kan het ook het geheele ligchaam niet behoeden; want ik ben van gedachte, dat het de ontlediging (*evacuatio*) is, die ons behoedt.

Daar zyn drie voornaame deelen (*partes principes*), het brein, het hart, en de lever: ieder deezer deelen is aan zyn eigen bederf onderhevig, ieder heeft zyne eigene ontlastbuizen. Vooronderſtel nu, dat het brein of leevens beginſel (*vitale principium*) aan bederf blootſtaat; zoo zult gy dit, door het brandyzer aan den arm te appliceeren, misſchien kunnen vóórkomen en verhoeden. Dit ſtemmen wy volmondig toe; ook willen wy gaarne toegeeven, dat de ontlediging, die de natuur door de eigenaartig daar toe

ge-

geſchikte ontlastbuizen bewerkt, daar door niet belemmerd wordt. Maar vooronderſteld, dat de lever aangeſlooken wordt, of dat dit deel verzwakt (*debilis*) is, zal men de zuivering of ontlediging dan door den arm zoeken te bewerken? Zal men dan niet veeleer de buizen (*canales*), die in de liesſen uitloopen, van de kwaade ſtoffen en onreinigheid dienen te zuiveren? My ten minſten komt het zoo voor. Vooronderſtel nu insgelyks, dat de lever door eene buis (*fistula*) in de beneden deelen ontlast en voor beſmetting behoed wordt. Wat zal dit nu baaten, indien het hart of het brein wordt aangetast? Hoe heeft het gegaan met het huisgezin van den zesden zieken? By de moeder en de drie dochters wierden brandyzers aan de dyën geapplicceerd, om haar voor de beſmetting te behoeden; zy wierden des niettemin beſmet, allen kreegen gezwellen onder de oxels, en het geheele huis ſtierf uit. De voorbeelden daar van zyn menigvuldig; doch laat ik 'er het volgende alleenlyk nog byvoegen. De reden waarom deeze dingen by het gemeen en de onkundigen voor behoedmiddelen gehouden zyn, is tweeërlei: vooreerst dat zy, die, zich van brandyzers of uitwendige aanhangſels tegen de beſmetting bediend hebbende, bevryd gebleeven zyn, zulks daar aan hebben toegeſchreeven, of dat zy, die door anderen overreed en in het vaste vertrou-

wen

wen gebragt waren, dat zy bevryd zouden blyven, en uit dien hoofde minder vrees voor de pest hadden, ook minder vatbaar voor dezelve geweest zyn. Met de inbeelding en de gemoedsbeweegingen heb ik deeze verhandeling begonnen, en met deeze zal ik die ook eindigen.

OVER

OVER HET SCORBUT,

ALS EENE DOORGAANDE EN ALGEMEEN HEERSCHENDE VOLKSZIEKTE (*).

Gaan wy nu over tot de tweede *algemeen heerſchende ziekte* (*popularis*), naamelyk het *ſcorbut*. Ik noem het zelve *algemeen heerſchende*, en onderſcheide het hier van het ſcorbut, als het eene *natuurlyke landziekte* †) (*endemius*), of wanneer het eene *verſpreidende ziekte* §) (*ſporadicus*) is.

*) Wy zyn gewoon deeze ziekte *ſcheurbuik* te noemen, waar van daan ook *Hugo* in obs. Bred. dezelve niet *ſcorbutus* maar *ſcorbucus* noemt. „ De Vertaaler."

†) Zie hier over *Wier* Med. Obs. L. I. p. 884. Opp') *Ronſseus* (de magn. Hipp. lienib. c. 5. p. 16.) *Brucæus* (de ſcorbut. Propoſit. Rostoch. 1589. §. 6. & p. 54. ed. Hag. 1658) *Greg. Horst* (Büchl. von dem ſcharbuk, Gieſs. 1611. § 6. p. 9) *Roetenbeck v. Horn* (Specul. Scorbut. c. 1. p. 26) en van de nieuweren *Lind.* (abh. v. Scharbock Th. 2. c. 1. S. 80. c. 9. S. 419.)

§) Zoodaanige plaatzen, op welke de oorzaaken van van het ſcorbut byna niet te vinden zyn, ſtaan hier voor bloot, *Lind.* l. c. p. 81.

is. By ons is het zelve *beſmettelyk* (*epidemicus* *) geweest, naamelyk wegens het ſlegte voedzel, en de gemeenzaamheid †) (met hun, die het hadden), wegens de vogtigheid van het weder en de door dampen uit de moerasſen bezwalkte en beſmette lucht. Te weeten de ſterke hongersnood, de menſchen noodzaakende om ſlegt en ongewoon voedzel te gebruiken, bragt te wege, dat het ſcorbut van eene eigenaartige landkwaal in eene beſmettende ziekte veranderde en ontaartte. Als zoodaanig nu handel ik hier over het zelve. Het ſtaat met de pest in eene naauwe betrekking, het is beſmettelyk (*contagioſus* §), wegens de zwartgallige vogten of de zwarte gal; 'er doen zich blaauwe en roode vlakken by op, veelvuldige flaauwtens of bezwymingen (*animi defectio*), en een haastige dood gaat 'er

*) *Ronſeus*, *Lind.* en anderen, die over krygs- en ſcheepsziektens geſchreeven hebben, leeren, dat het ſcorbut beſmettelyk of aanſteekende (*epidemicus*) wordt by gebrek aan leeftogt en door de vogtige lucht.

†) Ex victu pravo et communi.

§) *Jo. Echtius* [de ſcorb. vel ſcorb. paſſone Epitome 1541.] heeft het eerst de beſmettelykheid van het ſcorbut geſteld, *Wierus* heeft zulks toegeſtemd, mits dat hetzelve gepaard gaa met verrotting in het tandvleesch; de nieuwere geneeskundigen zyn het over deeze zaak niet eens. *Lind.* l. cit. c. 4. p. 75. beweert het tegendeel, en, naa myn inzien altoos, met regt, dewyl men de betekenis van *algemeen in zwanggaande* (*epidemius*) en *beſmettelyke* (*contagioſus*) ziekte ſamen verwart.

'er zomtyds mede gepaard. De oorzaak is by ons voor een groot gedeelte een en dezelfde geweest, als beſmettelykheid (*contagium*), ſlegt, bedorven voedzel, de geſteldheid van het weder, vrees en droefheid. Doch hier over zullen wy in het vervolg handelen. Men moest verbaasd ſtaan, hoe zeer deeze ziekte binnen kort de overhand nam, zelfs tot onder lieden van den eerſten rang, zoo dat zelfs de leden van den krygsraad daar van niet bevryd bleeven, welke om die reden ook drie geneesheeren benoemde en aanſtelde, om bepaaldelyk voor dezelve zorg te draagen*). Het getal der geenen, die het ſcorbut hadden, is naauwkeurig opgetekend, en bedroeg dat der ſoldaaten †) duizend zes honderd en acht. Wy hebben de eigenſchappen der ziekte zeer naaukeurig leeren kennen, en dezelve zeer gelukkig zien geneezen, zelfs niettegenſtaande het gebrek aan alles §). Ik houde my niet op (gelyk veelen voor eene gewoonte hebben) met den naam, maar met de zaak zelve: en ſtel in deeze achteloosheid eene eer. Maar ik wil naauwkeuriger onderzoeken, of deeze ziekte aan de ouden be-

*) Den 20 Maart 1625.

†) *Olaus Magnus* [hist. Sepentr. Gent. Breviar. XVI. 3. p. 415.] is de eerſte, die deeze ziekte noemt „ *eene legerziekte, die de belegerden en ingeſlootenen kwelt.*" Het geen na veele anderen, *Bachſtrom* ook aangetoond heeft [Obs. circa. ſcorbut. ap. *Lind* p. 587.]

§) Ideam vidimus exactisſimam, curationem perfelicem, etiam in penuria.

bekend geweest is *), dewyl de geneeskundige ſchryvers dieswegens verſchil hebben.

Voorzeker, wy ontmoeten by *Hippocrates* †) meer dan éene plaats, waar hy het ſcorbut naauwkeurig omſchryft, maar egter altyd onder een' verſchillenden naam en titel, naa de verſchillende uitwerkzelen, verſchynſelen en aandoeningen (*pathemata*), die het zelve voordbrengt. Zien wy hem ſlegts in de beſchryving van de tweede mild-

*) Hier over is door de eerſte beſchryvers van het ſcorbut met veel hevigheids getwist, en ik zelve heb in vroeger tyd in navolging van *Richterus* [prol. exhib. brev. inquis. in *Hipp.* Scorbuti antiquitates p. 110. T. III. Opp.] myn gevoelen reeds gezegd [Morbor. Antiquit. Sect. II. n. 5. p. 132.] De geheele zaak komt, zo ik my niet bedrieg, kortelyk hier op neder, dat wy wel toeſtaan, dat 'er eene groote gelykheid en overéénkomst plaats heeft tusſchen zommige ziektens, die door de ouden met een' anderen naam beſtempeld zyn, en het ſcorbut, gelyk de laatere geneeskundigen het noemen, voor zoo veel de voornaamſte toevallen, verſchynſelen en oorzaaken betreft, maar tevens ontkennen, dat de ziektens volmaakt één en dezelfde zyn. De reden is klaar, en wel deeze, dat de wyze van ſcheepvaart en oorlogen by de ouden geheel anders was, als by ons; want daar zy zich zeldzaamer op zee begaven, en de ſteden byna nooit zoo inſlooten, dat alle gemeenſchap en toevoer van buiten afgeſneeden was, ſchynen zy alleenlyk in eene geringe maate aan die gebreken en onheilen onderhevig te zyn geweest, welke door het ſcorbut veroorzaakt worden.

†) De intern. affection §. 35. p. 239. T. II.

mildziekte *): „ De buik wordt opgeblaazen, „ maar naderhand zwelt ook de mild op en is „ hard, en 'er vallen op dezelve ſcherpe, ſtee- „ kende pynen. Daarenboven verandert de kleur „ des zieken, en hy ziet zwart, bleek, en trek- „ kende naar de kleur van een granaatſchil †), de „ adem ruikt benaauwd, het tandvleesch wykt van „ de tanden af, zoo dat dezelve los worden, en „ aan de beenen ontſtaan zweeren, even als „ nachtblynen (*pustulæ nocturnæ*), de ledemaa- „ ten vermageren en teeren uit, en zy hebben „ geen' afgang §)." Deeze ziekte van *Hippocrates* *) heeft hier geen' naam. Zie daar hoe hy zelve die noemt. „ By hun, die *groote milden* „ (*lienes magni*) hebben, is het tandvleesch ont- „ ſtooken en bedorven en de adem ſtinkende. „ Maar die groote milden, en geene uitſtortingen „ (*eruptiones*) van het bloed noch benaauwd rui- „ kende adem daarby hebben, krygen kwaade „ zweeren aan de beenen, en zwarte vlakken „ (*cicatrices*)."

Hoe *Wierus* het hier ook keert of wendt, hy moet het gevoelen van hun toevallen, die willen, dat de ontſteeking in den mond (*ſtomacace*) en zwaarte in de beenen (*ſcelotyrbe*) altyd hand aan hand

*) Videamus ſecundum *lienis* morbum.

†) Malicorii ſpeciem referens.

§) Membra attenuantur, & ſtercus non ſecedit.

*) prædict. II. 42. p. 518. T. I.

hand gaan. Zie hier nog duidelyker bewyzen. *Hippocrates* *) de *volvuli* beſchryvende, zegt aangaande de eerſte: „ De zieken hebben eene zwaarte „ in de dyën, en wanneer zy gaan, beeven zy, „ en wanneer zy tegen eene hoogte opklimmen, „ hygen zy geweldig." Vervolgends overgaande tot de *volvulus hæmatites* zegt hy, dat dezelve deeze, en meer andere, eigenſchappen met de voornoemde gemeen heeft, en geeft ten laatſten de volgende byzondere tekenen daar van op: „ Zy hebben een' ſtinkenden adem, het tand- „ vleesch wykt van de tanden af, en zy bloeden „ uit den neus. Zomtyds botten ook aan de dy- „ en zweeren uit, en terwyl de oude geneezen, „ komen 'er wederom nieuwe op; de kleur (van „ de zieken) word zwart en het vel dun." Dit alles ſtrookt tot dus verre zeer wel. Maar het geen hy 'er op laat volgen, verwekt eenige zwaarigheid. „ De zieke nu" dus leezen wy „ kan „ onbelemmerd gaan en arbeiden †)" Wat moeten wy hier van zeggen? Dat *Hippocrates* tegenſtrydigheeden geſchreeven heeft? Dit is niet te denken. Het is buiten twyffel, dat de text bedorven is, en men dus moet leezen: „ Hy „ kan geenszints onbelemmerd gaan en arbei- „ den

*) De internis affection. §. 47 p. 254. T. II. — *Rousſeus* ontkent dit l. cit.

†) Etsi tem ad deambulandum ac laborandum promtus.

„ den *)." Doch dit zal zommige neuswyzen en ſtyfhoofdigen beſpottelyk voorkomen. Dat deeze domme en overgedreeven kiesſche beöordeelaars, die niet alleen geen acht geeven op de meening der ouden, maar zelfs ook niet op de gezonde rede en het gewoone gebruik, *Celſus* †), dien getrouwen uitlegger van *Hippocrates*, inzien; hier zullen zy leezen: „ De zweeren ge„ neezen of in het geheel niet, of gaan ten „ minſten zeer bezwaarlyk toe; het ſterke wan„ delen en loopen gaat van eenige pyn en moei„ jelykheid vergezeld." Deeze kwaal is mede de zwaarte in de beenen (*ſcelotyrbe*) §) en de ontſteeking in den mond (*ſtomacace*) van *Plinius*, die hy dus verſchillende benoemt, naa de verſchillende deelen, waarop zy meer of min valt. Dan genoeg hier van. De ſnapachtigheid is in ernſtige zaaken haatelyk en lastig, en ik bemin, met alle verſtandigen, de kortheid. Voor de bedilzuchtigen moet ik hier evenwel naauwkeurigheidshalve nog byvoegen, dat de oorſprong van deeze kwaal door *Plinius* verkeerdelyk in het water gezocht wordt; maar de Romeinſche geneesheeren hebben de oorzaak van deeze, by hun

*) Ad ambulandum et laborandum *minime* promtus.

†) De Medicin. IV. 9.

§) *Hilſcher* leert, dat dezelve veroorzaakt wordt door harde ſpys en oude kaas. Vid. prol. De gravi ſcorbuti ſymptomate, ſcelotyrbe dicto, memorabili caſu illuſtrato, Jen. 1747.

hun ongehoorde en onbekende ziekte, aan het water toegeſchreeven. Zoude de hardheid der mild (*durities ſplenis*), by Avicenna *), en de pyn in de knieën (*genua dolentia*) te Ænus, by *Hippocrates* †), niet wel deeze zelfde ziekte zyn? Ik zal hier omtrent niets beſlisſen, maar de ſchriften van anderen zullen het voor my uitwyzen.

Laat ons nu den oorſprong van deeze algemeen heerſchende ziekte opſpooren. De ſtaaten van Holland hadden deeze ſtad, als zeer na aan het koninglyk gebied en voor de aanvallen van 's konings troupes bloot liggende, overvloedig van rogge, kaas en gedroogde visch voorzien. De kaas en visch waren by wylen verwisſeld en vernieuwd, maar de rogge was geduurende den tyd van dertig jaaren altyd blyven liggen, en leverde by gevolg, muf en bedorven zynde, ſlegt en terſtond beſchimmeld brood uit, ja, daar de bloem in het zelve verteerd was, konde men het meel zelfs niet alléén gebruiken, dewyl het niet aan elkanderen hieldt, zoo dat men 'er andere graanen onder moest mengen, om 'er deeg van te kunnen kneeden. Allen nu, die dit brood aten §), wier-

*) Can III. Fen. 15. Tract. 2. c. 5. p. 607. Ed. Baſil. — Maar dit is meer betrekkelyk tot eene ziekte der mild (*ſplenis vitium*), en geenszins tot het ſcorbut.

†) Epidem. VI. Sect. 4. p. 808. T. I.

§) Het is bekend, dat het meel, het welk van den zevenjaarigen oorlog af in tonnen bewaard en bedorven was, in het jaar 1772, aan de Saxen by gelegenheid

wierden hevig door het ſcorbut aangetast en geteiſterd. Daar by kwam, dat oude en rotte kaas onder het volk wierdt uitgedeeld: de ſoldaaten aten heel gemeenzaam paarden- en honden-vleesch, zy leefden onder malkanderen, waren werkeloos en zonder genoegzaame beweeging, zynde daarenboven het ſaizoen, de plaats van hun verblyf en de lucht ongemeen vogtig. Hier by kwam ook nog de beſmettelykheid (*contagium*). Deeze ziekte is zeer beſmettelyk *), vooral wanneer eene groote menigte menſchen met elkanderen gemeenſchappelyk woonen, eeten en dezelfde ongeſtelde lucht (*aëris intemperies* †) inädemen. Trouwens de meeſte zwartgallige ziektens ſchynen meer of min tot beſmettelykheid over te hellen. Hoe is het met de Elephants ziekte, de melaatsheid, de veneriſche beſmetting? Hoe met de teering, en watervrees (*hydrophobia*) gelegen, indien men *Paullus* mag gelooven? Zyn deeze alle niet beſmettelyk? Onder dezelfde claſſe behoort

van groote duurte verkocht zynde, de convulſio cerealis te weeg gebragt en aangezet heeft.

*) *Hempel* [v. eigne erfahr. u. Wahrnehmung vom Scharbocke S. 17.] bewyst uit het voorbeeld van getrouwde lieden, die by elkanderen ſlaapen, dat zulks valsch is.

†) *Schraud* heeft onlangs aangetoond, dat het ſcorbut in de gevangenisſen uit dezelfde oorzaaken ontſtaat [Abh. von der verbindung der Luftſeuche mit dem Scharbocke S. 13.

hoort ook de pest en het ſcorbut. Deeze waren by ons de voornaamſte, daar de geſteldheid van het weder dezelve begunſtigde, (immers de drift van wind en zwerk was hoofdzaakelyk uit het zuiden en gepaard met veel nattigheid) het voedzel daar toe mede werkte, en de beſmettelykheid zich algemeen verſpreidde *contagium dispergens*). Hadden de ſappen dus den hoogſten graad van verrotting bereikt, dan was zulks de oorzaak van de pest. Het ſcorbut was zynen oorſprong niet aan een zoo veel vermoogend kwaad verſchuldigd. Ik omſchryf het zelve dus: „ *Het ſcorbut by ons is eene eenvouwige volksziekte,* „ *beſmettelyk, ontſtaande uit zwartgallig bloed of* „ *zwarte gal, beide aan het rotten en buiten de* „ *mild uitgeſtort en door het ligchaam verſpreid* „ *zynde, en de geheele geſteldheid van het zelve* „ *bedervende* *).”

Het is eene eenvouwige volksziekte.) De pest ſluit ik hier van uit. *Eene volksziekte.*) Hier over zal ik terſtond nader handelen. *Beſmettelyk.*) Hier van ſluit ik eindelyk uit veele eenvouwig doorgaands in zwang gaande ziektens, als hoest, pleuris, pyn in de leden, gemeene bloedloozingen (*populares ſanguinis eruptiones*) en meer andere-

*) *Scorbutus noster est morbus ſimpliciter popularis, contagioſus, ortus ex ſanguine melancholico atrave bile putrescentibus extraque lienem in corpus diffuſis, et universum tandem ejus habitum corrumpentibus.*

dere van dien aart. *Ontſtaande uit zwartgallig bloed of zwarte gal.*) Alle ſchryvers zyn van dit gevoelen, en de uitwerkzelen zullen het bevestigen. Uit zodaanig bloed derhalven, als zynde dik, en niet uitbytende, ontſtaat eene verharding (*ſcirrhus*) in de mild en de groote mild (*lien magnus*), maar de zwarte gal, is zuur, ſcherp en uitbytende, en veroorzaakt geene verharding in de mild. *Aan het rotten zynde.*) Tot het wezen van deeze ziekte (*affectus*) wordt met regt als een vereischte opgegeeven, dat zy beſmettelykheid veroorzaakt en de toevallen, waar van ik terſtond zal ſpreeken. Deeze ſappen nu, ontſtaan uit ſlegte ſpyzen, verrotten buiten hunne plaats in het eerſte deel des ligchaams, daar de natuur, overwonnen is, en tot de verteering of uitdryving geene poogingen doet *) *En buiten de mild* †) *uitgeſtort en door het geheele ligchaam verſpreid zynde.*) De mild, het zwartgallig vogt of

*) Putrescunt autem extra locum in prima corporis regione a malis cibis hi ſucci geniti, natura victa, nec concoctionem expulſionemque moliente.

†) *Echtius*, *Wierus*, *Ronſeus*, *Brucæus* en *Brunner* hebben, volgends het gevoelen van hunne eeuw, gemeend, dat dit de bronnen en oorzaaken van het ſcorbut waren; het geen door de nieuweren ontkend wordt, om dat deeze verſtopping der mild geen plaats heeft en het kwaad niet vermeerdert, dan wanneer het zyn' hoogſten trap bereikt heeft. Ja onze Schryver zelve erkent, dat dit, onder zekere uitzonderingen en voorwaarden, waar en zeker is.

of de zwarte gal niet van het bloed afcheidende, wegens den grooten overvloed (hier uit het ſlegte voedzel en andere opgenoemde oorzaaken ontſtaan zynde) of dewyl het vermoogen van dit deel der ingewanden gekrenkt was, belettede de vogten niet om zich in het ligchaam uit te ſtorten en te verſpreiden. Het ſcorbut ontſtaat derhalven op tweeërleie wyze, of uit een gebrek in de mild, of, indien deeze zuiver en ongeſchonden is, uit de groote overtolligheid der zwartgallige vogten. Het is dus niet noodzaakelyk, dat altyd by het ſcorbut de milden verſtopt, veel min nog dat zy groot en opgezwollen zyn, maar ik wil egter niet ontkennen, dat by verloop van tyd deeze ongeſteldheeden in de mild ontſtaan, ja zelfs dikwyls het ſcorbut voorafgaan en de oorzaak daar van zyn. Want de mild is eene ſponsachtige zelfſtandigheid, vol gaatjens en openingen en ontelbaare fyne hairvaatjens (*vaſa capillaria*), waarin zy zelfs de lever overtreft. In beide betrekkingen is zy zeer aan opſtoppingen onderhevig; ja zy zwelt op, even als een ſpons, om welke reden zy door een edel Romein by een' geldbeurs (*fiscus*) vergeleeken wierdt. *Hippocrates* *), dit in aanmerking neemende, zegt, dat van alle deelen van het ligchaam de mild en het brein het meest aan ziektens bloot ſtaan. Zulks bewyzen onder ande-

*) De morbis IV. p. 131. T. II.

deren deszelfs verharde en groote gezwellen, die tot ſcorbut, zwarte geelzucht (*icterus niger*), waterzucht, ſlymzucht en ongedaanheid (*cachexia*) aanleiding geeven. *En eindelyk deszelfs geheele geſteldheid bedervende.*) En zy (de mild) maakt het geheele ligchaam aan deeze ziekte onderworpen *). De ingewanden, die dienen, en alleenlyk geſchikt zyn, om de voeding te bewerken en in het eerſte deel des ligchaams rondſom heên bezet zyn †), leveren hier toe wel de eerſte ſtof, maar boven al de mild; maar zeldzaam evenwel laat zy zich binnen deeze grenspaalen beſluiten, en bederft eerlang het geheele ligchaam en alle deszelfs deelen, indien men haar niet door ſpoedige hulp by tyds te keer gaat.

Het ſcorbut dan is eene eenvouwige, en niet uit verſcheiden' andere ſamengeſtelde, ziekte §): Want het is eene ongeſteldheid en ongemaatigheid, ontſtaande uit zwartgallige vogten, tot eene zekere bepaalde maate van verrotting gebragt zynde. Immers de grond der ziekte is niet ge-

le-

*) Subjectum huic morbo univerſum exhibet corpus.

†) Viscera nutritioni inſervientia et dicata in primaque corporis regione circumſita.

§) *Matth. Martinus* [ſcorbutus ſeu luis ſcelotyrbica primordia, eſſentiam exhib. §. 9. p. 8. Ed. Jen.] beweert het tegendeel, en vooral is ook van zyn gevoelen *Eugalenus*; maar deeze is meestal te wydloopig en uitbundig in het bewyzen van zyne zaak, en ſchynt met zyne ondervindingen en kundigheeden de geneeskundigen in de war te brengen.

legen in de opſtopping der mild, dewyl zy ook zomtyds zonder deeze plaats heeft. Dit toch is het geval, wanneer de overvloed van deeze vogten zoo groot en overtollig is, en in het ligchaam zich uitſtort, dat de mild, offchoon anderszints ſterk en gezond zynde, niet inſtaat is om dezelve uittezuiveren en te verzwelgen. Niet anders ook is het 'er mede gelegen, wanneer de aderen in de ingewanden zoo naauw zyn, dat zy de dikke en veel aarde bevattende vogten niet kunnen doorlaaten, om in de daar toe geſchikte ontvangbuizen (*emisſaria*) te komen, alhoewel de mild in allen deele welgeſteld en ſterk is. Wy hebben hier ook gezien, dat uit hoofde der beſmettelykheid het tandvleesch zeer ſchielyk aangeſtooken en bedorven, en de adem ſtinkende wierdt, zonder dat de mild zoo groot wierdt, als de ſchryvers roepen en beweeren, dat hier by noodzaakelyk moet plaats grypen. Maar waarom zoude men zich aan ſchryvers binden? Men moet hun wel in twyffelachtige gevallen volgen, maar niet hardnekkig aankleeven. In de daad de meeſte ſchryvers ſchynen, terwyl zy zoo veele toevallen daar van opgeeven, en zoo veele ziektens daar by verdichten, met het ſcorbut den draak te ſteeken. Naamelyk alle toevallen en verſchynſelen, en de ziektens, die daar mede verbonden zyn, komen voord uit het ſcorbut; en wy ſtaan toe, dat, of uit dien hoofde de opſloppingen zeer menigvuldig en hoofdzaakelyk ont-

ontſtaan, of dat, volgends getuigenis van *Galenus* *), „ In de mild zeer ligt een verhard ge„ zwel kan veroorzaakt worden, wanneer het „ bloed in deszelfs aderen opgeſtopt is, en we„ gens de verdikking niet ontlast noch ook ge„ makkelyk opgelost en ontbonden kan worden." Zelfs willen de geleerdſten, die over het ſcorbut geſchreeven hebben, dat de opſtopping der mild ziektens in getale ten gevolge heeft, om dat 'er eene al te groote toevloed van zwartgalſtoffen voor handen is, even als of deeze vogten aan zekere deelen in ons ligchaam bepaaldelyk eigen zyn. Waarom zoude dit ook geene plaats hebben by de vermindering der hoeveelheid, daar dan de hoeveelheid der overige vogten in zekere bepaalde deelen verminderd is †). Doch terwyl zy deeze en diergelyke ſpitsvindigheeden ten voorſchyn brengen om te toonen, dat zy wysgeeren zyn, ſtellen zy zich zelven ten ſpot voor anderen, en veroorzaaken verwarring in de kunst. Ik voor my ſtem in het gevoelen van *Galenus*, dat men de mindere geſtrengheid der ziekte op zommige tyden daar aan moet toeſchryven, dat de oorzaaken derzelve minder groot en kwaadaartig zyn, en dat dus de begin-

ſe-

*) De compoſit. Medicam. Secundum loc. IX. 2. p. 745. T. V.

†) Cur non etiam in quantitate imminuta, cum reliqui humores certis numero partibus ſint imminuti?

ſelen van het ſcorbut ook by wylen plaats hebben, zonder dat 'er eenige verſtoppingen of verharde gezwellen in de mild aanweezig zyn. Deeze vogten brengen dus op verſchillende wyze het bederf in ons ligchaam te weeg, door loopziekten (*dysenteria*), voedingsgebrek (*atrophia*), ongedaanheid (*cachexia*) en andere ſoorten van ziektens te veroorzaakən. Laaten wy derhalven ons verhaal vervolgen.

Zoo dra de lyst der zieken opgemaakt was, verdeelden wy dezelve in drie clasſen. Aan elke clasſe wierdt een geneesheer en een apothekar, beneveus twee chirurgyns, toegevoegd. Ieder clasſe bezocht dagelyks den geneesheer op een bepaald uur, wanneer deeze hun in het byzyn der chirurgyns ontving. Moest het tandvleesch weggenoomen, of een ader geöpend worden, zulks geſchiedde terſtond. De geneesheer ſchreef op een briefjen den dag der maand, den naam van deh capitein en van den zieken ſoldaat, en vervolgends de noodige geneesmiddelen. Van daar wierdt de zieke naar den apothekar gezonden. De geneesmiddelen wierden in eene gelyke hoeveelheid gegeeven, volgends een voorſchrift, het welk aan den apothekar ter hand geſteld was, naamelyk: van het gemeene aftrekzel (*decoctum*) *lib.* I., van het middel, om het tandvleesch mede te beſtryken *unc ſemis*, van de zalf *unc* I. Tegen de loop was de gifte van het opiaat (*opiatum*) verſchillende, naa de verſchillende geſteldheid

heid der lyders. Insgelyks wierden ook de buikzuiverende middelen (*purgationes*) in verſchilende hoeveelheid uitgedeeld, volgends het voorſchrift van den geneesheer. Op deeze wys wierden in drie uuren tyds, zonder eenige moeite, alle de zieken geholpen. In den beginne, toen de apotheeken nog overvloedig van geneesmiddelen voorzien waren, was dit aftrekzel algemeen in gebruik: Recipe *Ligni quaiaci raſi lib.* I. *Cortic. ligni ejusdem unc.* IIII. *Rad. Salſæ parillæ unc.* I. *Semis. Enulæ campanæ, Petroſelini ana unc.* I. *Cort tamarisci, Rad. Cappar. ana unc.* II. *Baccarum juniperi, lauri, ſem. naſturtii hortenſis, aniſi, foêniculi, carui, ana unc* VI. *Citri unc.* II. *Genistæ unc. Semis. Herb. Abſinthii communis, chamaedrios, ſcolopendriæ, fumariæ, lupuli ana* M. II. *Cinnamomi unc.* IIII. *Macerentur in lib.* CXX. *aquæ communis loco calido, per diem et noctem coquantur ad. quartæ partis conſumtionem, detur colatura.* Het volgende middel wierdt gebruikt, om het tandvleesch te ſmeeren: Recipe *Mellis communis colati lib.* III. *Salis prunellæ, aluminis, ana unc.* III. *Unguenti AEgyptiaci unc.* I. M F. Dit was het ſmeerſel voor het tandvleesch. Somtyds gebruikten zy na dit ſmeerſel den volgenden gorgeldrank, om den mond te ſpoelen en te zuiveren. Recipe *Rad. tormentillæ, Cort. granatorum ana unc.* II. *Sem. cydonior. plantag. ana unc.* VI. *aluminis, Salis communis ana unc.* IIII. *Coq. in lib.* XXX. *aquæ communis, colaturæ adde ſyrupum*

pum de agresta, de acetosa simpl. ana unc V. *Olei vitrioli, sulphuris, ana unc.* I. M. F. Dit was de gorgel- of spoeldrank voor den mond. De ruggraad, voeten, beenen en de knokken, waarin eenige traagheid of verstyving plaats hadt, wierden met eene zalf gesmeerd, waar van dit het voorschrift is: Recipe *Unguent. Arragon. Agrippæ, ana unc.* III. *Dialth. simpl. marciati ana unc.* II. *Olei castorei, euphorbii, chamomelini, anethini, lumbricor. terrestr. ana unc.* I. *semis. terebinth. de lateribus ana unc.* I. *Ceræ q. c.* M. F. *unguent.* Ten deezen tyde waren roode loop en andere ziektens zoo zeldzaam *), dat wy ons met derzelver geneezing weinig ophielden, ons bezig houdende met de bron van het kwaad, en niet met de toevallige gevolgen en verschynselen. Het getal der zieken nam zigtbaar af, en zulks te meer, daar de loopers de soldaaten door een' grooten toevoer van tabak veel verligting aanbragten †). Wy hebben bevonden, dat, door het gebruiken daar van, niet alleen verscheiden bevryd gebleeven, maar ook volkomen weder hersteld en geneezen zyn, de vogten zich of door den mond of door den buik ontlastende.

De

*) *Jo Withe* heeft deeze beide kwaalen te gelyk waargenoomen [journal of voyage to new Southwales, Lond. 1790.], en hy meldt, dat het scorbut vooral dezulken aangetast heeft, die de roode loop ontkomen waren.

†) Eo magis, quod tabaci magna copia *nuntii* milites sublevarent.

De regeering was niet zeer geſtreng op het verkoopen van brandewyn. Deeze drank heeft het vermoogen van te verdunnen, de ſlymachtige vogten te verdeelen, te verteeren, optedroogen en ongemeeen te verſterken. De dagen begonden nu langer te worden, de zon lieffelyker te ſchynen, en de nachten zagter te worden. Op het einde van de maand bevonden wy dus niet meer dan agthonderd zieken te hebben. Dan deeze waren des te ongelukkiger. De geneesmiddelen ontbraken, die uitgedeeld wierden, baatten niets, het voedzel wierdt van dag tot dag ſlegter, het bedorven koorn, reeds voor een' tyd ingehouden, begon nu algemeen in zwang te raaken, en 'er verſcheen nog geen Hollandsch leger tot ontzet. Wat ſchoot ons nog overig? *De laatſte troost der overwonnenen, op geen heil meer te hoopen.* Wy zyn raadeloos, veranderen van geneesmiddelen, belooven, dat 'er geen gebrek aan zal zyn, de hoop ſtaat op ons gelaat, terwyl de wanhoop in het hart huisvest, de geneesmiddelen (*pharmaca*) worden in eene dubbele maate toegediend, wy verhaalen, hoe veelen 'er al geneezen zyn, en belooven aan de nog overig zynde zieken des te ſpoediger hulp en uitkomst. Zoo hielden wy het een maand lang ſleepende. Zy zagen intusſchen wel, dat wy hun misleidden, vooral de zoodaanigen, die reeds in andere belegeringen geweest waren en wisten, dat men in zulke gevallen de belegerden door leu-

leugens tot volharding pleegt aantemoedigen. De ſoldaat was nu geheel hoop- en moedeloos, daarby kwamen de loopziektens, waterbreuken, waterzucht, en de ganſche mengelklomp van ziektens tradt voor den dag; zy weigerden de wacht te betrekken, wierpen den bevelhebber de wapenen voor de voeten, en maakten onder malkanderen ſamenzweeringen, om de ſtad over te geeven.

Hoe waart ge, ô burgery, op dit gezigt te moede?

Wy hielden ons nu bezig met de loopziektens, die aller onaangenaamſte toevallen, te geneezen, verwaarloosden de hoofdziekte, en lieten niets onbeproefd, om de gemoederen der ſoldaaten tot bedaaren te brengen. Wy bedienden ons derhalven, als een beproefd, hoog geroemd geneesmiddel, van het *Philonium Romanum*, het bloedſtoppend middel (*micleta*) van *Nicolaus**), ook onthielden wy ons niet van het *opium*. Hier door eenigermaate te vreeden geſteld, kwam hunne woestheid een weinig aan het bedaaren, maar niet lang. Want de ontlastingen opgeſtopt zynde wierden de beenen (*crura*) veel zwaarder, daar by kwam de waterzucht, de zenuwen wierden

*) Dit tegengift tegen de loop [vid. *Nicolai Myrepſi* Medicamentorum opus, Lugd. 1549. p. 86.] is ſamengeſteld uit ſamentrekkende ſpeceryen en Arabiſche gom;

den opgetrokken *), en eene haastige dood †) overviel hen. De Prins van Orange §) hadt gehoord, dat de burgery niet veilig was, zelfs niet onder de beſcherming van zyn eigen volk; hy zondt derhalvan een' brief aan de ſoldaaten, en hun ontzet beloovende, bezorgde hy hun geneesmiddelen van een' hoogen prys, en van nog grooter vermoogen, en beloofde hun meer daar van te zenden. Een pryslyke list, en verwonderenswaardige zorgvuldigheid. Men gaf aan ieder geneesheer drie kleine Phiool-glazen, die voor geen' twee zieken toereikende zouden geweest zyn. Doch men overreedde hun, dat eene geheele maat door drie of vier druppelen eene geneezende kracht verkreeg. Wy vertoonden hun wonder-balſem, en de capiteins zelven kreegen geene kennis, dat de ſoldaaten bedroogen wierden. Met geheele hoopen kwamen zy toeſchieten, begeerende ieder om het zeerst, dat 'er eenige druppelen voor hun bewaard wierden; hier door wierden zy bemoedigd en kreegen vertrouwen op de geneesmiddelen. Van de reeds uitſpruitende kruiden maakten wy afkookzels, mengden 'er rykelyk alſem onder, deeden 'er cam-

*) Tenduntur nervi.

†) *Aaskow* heeft ook ſlaauwtens en een' haastigen dood, als de gevolgen daar van, waargenoomen ibid. p. 81.

§) 2 May 1625. — Hoe veel de hoop op uitkomst vermag ter verligting en geneezing van het ſcorbut, kan men zien by *Lind.* l. cit. & *Aaskow* l. cit. p. 101.

campher in, om het eenigzints krachtig en geurig te doen ſmaaken, wy ſmolten onder wasch raapoly, lynoly en alles, wat ons maar voor de hand kwam, en gaven het voor nieuwe buikzuizuiverende middelen uit, met één woord, wy mengden van alles onder malkanderen. En wy zagen ons ook door de uitkomst niet te leur geſteld. Verſcheiden wierden terſtond geneezen, en die zich een' maand lang niet bewoogen hadden, wandelden moedig langs de ſtraaten. Zy beroemden zich door het geneesmiddel van den prins herſteld te zyn, de beweeging en vlugheid wierdt door eenvouwige oly bewerkt *), de ontlasting kwam van zelven, of wierdt ten minſten met weinig moeite te wege gebragt.

Ik heb 'er gezien, die voorgaven, dat zy door de toegediende geneesmiddelen verërgerd waren, en die, kort daar aan dezelfde middelen gebruikt hebbende, binnen weinige dagen uitriepen, dat zy herſteld waren, en zulks alleen, om dat wy voorgegeeven hadden, dat dezelve van den prins gezonden waren. Verbaazend vermoogen der inbeelding! Wat vermag niet de vaste overreeding der ziele op het ligchaam der zwakke ſtervelingen! Daar is zeker een nauw verband en betrekking tuſſchen het ligchaam en de ziel. Dit toont de onvoldaane beluſtheid van zwangere vrouwen, die zelfs op de kinderen een' nadeeligen invloed heeft, dit toont

*) Simplici oleo redit motus.

toont de geeuw-lust (*oscitationes*), wanneer wy anderen zien geeuwen, en andere ſympathetiſche werkingen meer; want 'er is eene onverklaarbaare overeenſtemming van het bloed, vooral dat, het welk in de ſlagäderen is, met de ziel en derzelver verbeelding (*imaginatio*). Waar van daan toch komt het, dat, wanneer wy ons eene afgryslyke en verſchrikkelyke zaak in de verbeelding voorſtellen, het bloed naar het hart ſamentrekt, daar integendeel, wanneer de verbeelding ons een aangenaam voorwerp voorſtelt, het zelve zich uitzet en verſpreidt; dat het, wanneer wy eene ſlegte, onwaardige en ſchandelyke daad zien of ons verbeelden, naar het aangezigt vliegt, en zich dus naar deeze of geene deelen begeeft, naa dat de beelden zyn, die ſterk op den geest van iemand werken. Zeer ſchoon drukt zich dieswegens uit, die niets, dan het geen ſchoon en waar is, zegt *): „ De natuu-
„ ren zyn de geneesmeesteresſen der ziekten †)."
De voornaamſte der natuuren is de ziel, en de bevatting is de voornaamſte van haare vermoogens en eigenſchappen §). Deeze natuur dryft veele en lastige dampen door zweeten uit, zy ontlast de ſchadelyke vogten door waterloozing, ſtoel-

*) *Hipp.* Epidem. VI. Sect. 5. p. 809. T. I.

†) Naturæ morborum medicæ.

§) Naturarum potiſſima eſt anima, intellectus præcipua hujus potentia.

ſtoelgang, of braaken. Derzelver ligtgeloovigheid is derhalven in zekeren opzigte nuttig. Want gelyk vrees, treurigheid en wanhoop de meeſte ziektens vergrooten en verergeren, en den zieken nadeel toebrengen, zoo verligten en neemen het goed vertrouwen en de opgeruimde moed de meeſte ziektens weg, indien anders tegenſtrydige zaaken middelen zyn, om tegenſtrydige zaaken te verdryven *). Even zoo verdreef of verminderde ook de verbeelding door zoodaanige gemoedsbeweegingen de ziektens, of bragt hun, die een vast vertrouwen op de geneesmiddelen ſtelden, in den waan van gezond te zyn, en zulks door eenig toeval, wegens de gemoedsaandoeningen des geenen, die geneezen wierdt †). Vrees en droefgeestigheid waren voor een groot gedeelte de oorzaaken van het ſcorbut geweest; wat was dus natuurlyker, dan dat door het inboezemen van moed en het wegneemen der vrees, deeze kwaal verminderde? Want de bezwaarde deelen dreeven, door deeze vaste overreeding geſterkt, de ſchadelyke ſtoffen af. By gebrek derhalven aan allerleie geneesmiddelen, tot buikzuiverende middelen toe, beproefden wy oude, weggeworpene, ja zelfs gevaarlyke middelen. In de eerſte plaats maakten wy gebruik van de wortelen

*) Si contraria contrariorum ſint remedia.

†) Aut confidentibus opinionem fecit ſanitatis, idque per accidens, ob animi affectus ejus, qui curabatur.

len van zwart nieskruid (by de kruidkundigen *helleborastrum* genaamd), zynde in zwartgallige ziektens geenszints te verwerpen. Hier van ſchreeven wy aftrekzels (*infuſiones*) voor, en eindelyk maakte ik een ſamengeſteld conſerf (*electuarium*) daar van gereed, het welk wy *Diahelleborum* noemden. Voorzeker een geſchikt middel, en geenszints te verwerpen: wy bereidden een extract uit coloquint-zaad, het welk zonder ſnydingen den afgang bevorderde en den buik zuiverde, en zelfs by den overvloed van geneesmiddelen boven het merg den voorkeur verdient *), maar egter in eene grooter gifte (*doſis*) moet toegediend worden. Zie hier myn zoo genoemd *diahelleborum:* Recipe *Rad. Hellebori nigri unc* III. *Polipodii quercini unc* IIII. *Sem aniſi, foeniculi, carui, citri ana dragm.* II. *Roſar. Rubr. dragm.* III. *Tuſa omnia macerentur in libris* II. *aquæ vitæ per duos dies, coque ad lib.* I. *fortiter exprimantur. Adde Sacchari albi, mellis deſpumati ana lib.* I. *Pulpæ prunor. libr. ſemis coque ad mellis conſiſtentiam, inſperge ſub finem pulv. ſenæ unc.* I. *Turbith. albi unc. ſemis. Diagridii dragm.* VI. *Cinnamomi, nucis muscatæ, zinziberis, ana dragm.* III. M. F. *Electuar. doſis ab unc. ſemis ad dragm.* VI. *etiam unc.* I. Het extract uit de coloquint-korrels

*) ℞ Seminibus colocynthidis extractum fiebat, ſine torminibus alvum dejiciens, pulpæ etiam in copia præferendis.

rels wierdt volgends myn voorſchrift dus bereid: Recipe *granor. colocynth. unc.* IIII. *aquæ vitæ rectificatæ lib.* I. *aloës unc.* II. *Scammonii unc.* I. De korrels, kortgeſtampt zynde, moeten drie dagen in brandewyn (*aqua vitæ*) getrokken, en vervolgends ſterk uitgedrukt worden. Dit aftrekzel moet op een kleen vuur gezet worden, tot dat het byna geheel uitgedampt is, dan moeten de poeders (*pulveres*) der overige ingredienten in dit vogt gedaan, en geſtaadig geroerd worden, tot dat het een deegklomp wordt. De gifte moet zyn van tien tot vyftien grynen. Doch ook aan dit middel kreegen wy eindelyk gebrek. Gaan wy over tot andere middelen. Zie hier myn *diabryonia*: Recipe *rad. Bryoniæ unc.* IIII. *Turbith. unc.* III. *Agarici unc.* I. *pulv. zinziberis, mastichis, ſem. levistici ana dragm.* III. *Macerentur in lib.* II. *aquæ vitæ per tres dies, coqu. ad lib.* I. *colaturæ expreſſæ adde mellis despumati, pulpæ prunor. ana lib.* I. *Sacchari lib.* I. *ſemis. Coque ad mellis conſiſtentiam, ſub finem inſperge guttæ gemmau* *) *pulveriz. unc* I. *Diagridii dragm.* VI. *ſem. aniſi, foeniculi, ana dragm.* II. *Caryophyll. unc. ſemis.* F. *Elect. ſ. a. doſis ab unc.* ſe-

*) Het geen hier *gutta gemmau* genoemd wordt, heet *gutta gemmou* by *Jac. Bontius* c. 56. p. 153. [vid. *Guil. Piſo.* De Indiæ utriusque re naturali et medica, Amſt. 1658.] en by *Lemery* [Materialien lexicon f. 511.] *ghitta gemou*, waarover zie lib. *Lotichii* de *gummi* (*ut vocant*) *Gutta* (*gutte-gom*) Laxativo Indico discurſus Erft. 1626.

ſemis ad dragm. VI. *vel unc.* I. Spiesglas (*antimonüvitrum*), in wyn opgelost, deedt, om de drie of vier dagen gebruikt, eene verwonderlyke werking by de waterzuchtigen. Zomtyds wierdt ook door my de mineraal ſteen (*lapis mineralis*), gelyk de ſcheikundigen dien noemen, bereid. Deszelfs gebruik was van het gelukkigſte gevolg in verouderde waterzucht en wangedaante (*cachexia*). Ik herinner my, dat D. *God. van den Broek*, myn ambtgenoot en gemeenzaame vriend, van wien ik hier eershalve gewaage, aan een' waterzuchtigen, die hoopeloos was, zynde zyne beenen tot eene verbaazende dikte gezwollen, en de zak (*ſcrotum*) byna zoo groot als een osſenblaas metwind opgevuld, eenige maalen vier of vyf grynen geprepareerd ſpiesglas (*antimonium*) toegediend heeft, met dat gevolg, dat hy geheel en zonder eenige moeite van het water verlost en volkomen herſteld wierdt, na dat hy de ingewanden met geſchikte middelen verſterkt hadt. De bereiding van het ſpiesglas (*antimonii vitrum*) is by de apothekars genoeg bekend. De mineraal ſteen wierdt door my op deeze wys vervaardigd. Recipe *Antimonii crudi unc.* II. *ſalis nitri unc.* IIII. *Pulverizentur, comburantur in patina ferrea vel cruſibulo. Rurſus tere, adde ad pondus materiæ reliquæ ſalis nitri tantundem, rurſus accendantur, tertio comminuta et ſale petræ mixta, ut prius inflammentur. Doſis a granis* V. *ad* VII. *et* VIII. *etiam in ſubſtantia.* By het ontſtaan van ſlym-

ach-

achtige en weiachtige vogten is het gebruik van de gutte-gom (*gutta gemmaa*) zeer nuttig. Wy hebben daar van tot omtrent één drachma gegeven, en niet zonder vrugt. Wat nu het geneesmiddel betreft, het veroorzaakt eene zagte beweeging in den buik. Daarenboven hebben wy waargenoomen, dat deeze gom (*lacryma*) op zich zelven zelden braaken veroorzaakt, maar dat zy, onder andere geneesmiddelen gemengd, zeer dikwyls de ontlasting naarboven te wege brengt. Ik heb de oorzaak daar van trachten op te ſpooren, en meen dezelve gevonden te hebben. Zoude dezelve niet wel deeze zyn, dat deeze gom, voornaamelyk op de ontlasting der weiachtige vogten werkende, de zelve zeer met gemak naar beneden dryft, wanneer zy alleen, en met geene andere middelen veréénigd, ingegeeven wordt; maar zoo dra zy met andere vermengd wordt, dat zy als dan deeze zinkings vogten (*ſucci fluxiles*) te ſchielyk in beweeging brengende en omroerende, aan de andere geneesmiddelen, die de dikke vogten ſamentrekken en naar beneden afleiden, den tyd en ſtilſtand daar toe niet vergunt, vooral daar de weiachtige vogten, op de maag ſtaande, geſchikter langs dien weg te rug gewerkt kunnen worden *). Zie daar wat de geneesmiddelen aan-

*) Præſertim cum ſeroſa ventriculo innatantia convenientius illac rejiciantur.

aangaat, het geen ik voor de geleerden, en niet voor landloopers of kwakzalvers gezegd wil hebben. Want van deezen ſtaat het te vreezen, dat zy, geene genoegzaame acht ſlaande op de mindere, of meerdere noodzaakelykheid, een blaam op de kunst en de geneesheeren in een' kwaaden reuk brengen, en de zieken benadeelen of zelfs den dood veroorzaaken zouden *). Ik wil niet ontkennen, dat men hier misſlagen begaan kan, indien men zich van deeze geneesmiddelen al te gemeenzaam en veelvuldig bedient, om andere te verwerpen en te verſmaaden †).

Maar laaten wy de *toevallen en verſchynſelen van het algemeen heerſchende ſcorbut* nagaan en onderzoeken, de in de verhandeling over de pest aangenoomen orde volgende. Wy zullen dus een aanvang maaken, daar wy by gemelde ziekte geeindigd zyn §). *Doch de grootſte en zwaarſte ziekte, en die de meeſte menſchen weggeſleept heeft, was het ſcorbut.*) Voorzeker, dit was de grootſte en zwaarſte ziekte. De pest ſtondt ſtil, de overige ziektens hielden zich ſchuil, alleen deeze ziekte, niemand verſchoonende, ſleepte de meeſte door eene langzaame kwyning weg. Zonder beweeging

*) Periculum est, ne debite necesſitatis ſorte uſitata omniam arti dent. cet.

†) Si medicamentorum hæc frequentia ob eliorum ſit contemtum.

§) Zie boven p. 11.

ging, door hongersnood gekweld, van tanden beroofd, de ſpyzen niet vermaalende *) kwamen zy ellendig aan hun einde.) *Het heeft de meeſte menſchen weggeſleept.*) Ik heb het getal der kranken opgetekend. Hoe veelen daar van moeten omgekomen zyn, mooge een ieder zelve opmaaken, en bedenken, welke verwoestingen deeze ziekte onder de ſoldaaten aangerigt hebbe, voor dat de zorg der geneesheeren daarop bepaald wierdt. *Want daar zy, vol droefgeestigheid zynde en met ſlegte ſpys gevoed wordende, (immers zy aten algemeen paarden en honden vleesch) en op vogtige plaatzen ſliepen.*) Dit waren de eerſte bronnen van het ſcorbut by ons. *Begon het ſcorbut te regeeren, zoo dra de winter voorby was.*) Het doet voornaamelyk zyne aanvallen in de lente en in den herfst. In de lente, zynde als dan de zwarte gal uit het binnenſte des ligchaams en de edeler deelen naar de buitenſte en min edele deelen gedreeven. Dit was *Hippocrates* ook bekend, daar hy ſchreef †): „ In de lente doet zich op „ krankzinnigheid (*furores*), zwaarmoedigheid „ (*melancholiæ*), roode loop (*ſanguinis fluxiones*) „ en ſchurftheid (*lepræ*)." Immers in dit jaargetyde wordt het ligchaam door de overheerſching van het bloed gekoesterd, en in het zelve worden de

*) Edentuli, cibos non comminuentes.

†) 3. Sect. Aphor. 20.

de ſtilſtaande zwartgallige vogten in beweeging gebragt*), die, in het herfst- en winter- ſaizoen zich by een verzameld hebbende, in de lente begonden uitgeſtort en beweeging gebragt te worden. De zwaarte nu in de dyen (*ſcelotyrbe*) verheft zich in den herfst †), nademaal in dat ſaizoen de zwarte gal overvloedigst is, welke de oorzaak der groote milden pleegt te zyn, gelyk *Hippocrates* zulks opmerkt §): „ In den herfst" zegt hy „ tasten derdendaagſche en onbeſtendige „ koortzen (*febres erraticæ*) als ook opzwellin„ gen der milden (*lienum tumores*) en waterzucht „ het menſchelyk leeven aan." Want de groote milden ontſtaan uit de menigte van zwartgallige vogten, die de mild, meer dan genoeg is, overlaaden en bezwaaren. In dit ſaizoen is de onbeſtendigheid van het weder en de aanvangende koude vooral geſchikt, om de zwartgallige vogten voord te brengen. *Zoo dra dus de winter voorby was, begon het ſcorbut te heerſchen.*) In den herfst was 'er nog geſtaadig hoop op ontzet, en de leeftogt nog niet bedorven, ja ook de pest, toen (in den winter) afneemende, naa maate van den minderen graad der verrotting, zynde deeze de

*) Hoc etenim tempore ſanguinis principatu corpus fovetur, et in eo melancholicus conſiſtens humor commovetur.

†) Autumno autem dat paroxysmum ſcelotyrbe.

§) 3. Sect. aphor. 22.

de oorzaak van het ſcorbut, leverde nu zelve eene grootere bron dier beſmetting op *). Ik weet niemand, die ten deezen aanziene duidelyker ſpreekt dan *Galenus* †), aan te voeren. By die groote ſchaarsheid van leevensmiddelen „ de „ ſpyzen, die een goed voedzel gaven, verteerd „ zynde, waren de landlieden genoodzaakt om „ zulk voedzel, als hun nog overſchoot, alhoe- „ wel bedorven zynde, te nuttigen, de uitſpruit- „ zels en jonge knoppen (*turiones*) van boomen „ en heestergewasſen, als mede de bollen en „ wortels van planten, die ſlegte ſappen in had- „ den, voor ſpyze gebruikende; daarenboven „ allerleie groentens (*agrestia*), gelyk men de- „ zelve noemt, naa dat een ieder daarvan een' „ genoegzaamen overvloed konde bekomen, gul- „ zig verſlindende, ja zelfs zich daar mede verza- „ digende. Insgelyks aten zy kruiden, geheel ge- „ kookt zynde §), daar zy te vooren, zelfs „ niet om 'er een proef van te neemen, geen' „ mond aangeſtooken zouden hebben. Dus zag „ men zeer veelen van deezen met puisten en „ huidgezweeren geplaagd *), die in ſoort en „ voor-

*) Quinimo pestis tunc depascens pro minori putredine, scorbuti caussa, majorem inducebat luis effectricem.

†) De Succor. Bonit. c. 1. p. 129. T. II.

§) Simul herbas totas edebant elixas.

*) Itaque videre erat ex his quosdam ulceribus in cute quam

„ voorkomen by allen niet eenerlei waren, en „ die waren de minst kwaadaartige van alle, „ door welke, door de huid uitbottende, de „ kwaade ſappen uit de ingewanden en de bin- „ nenſte deelen des ligchaams ontlast wierden *)." Dus heeft ook eertyds *Galenus* toevallen en verſchynſelen, niet vreemd van het ſcorbut zynde, ſchoon niet in een' zoo hoogen graad, waargenoomen. En voorzeker in deeze belegering leefden de ſoldaaten en geringere burgers van voedzel, niet zeer van dat, waar van *Galenus* ſpreekt, verſchillende. Ik heb 'er gekend, die door het eeten van wilde witte wortelen (*pastinaca ſylvestris*) buiten zinnen geraakt zyn, en van welken ſlegts weinigen, ter naauwer nood, gered zyn, en anderen, die door het gebruiken van de *cicuturia* omgekomen zyn. *Zommigen hadden ontſteeking en rottinge in het tandvleesch.*) Uit de mild is 'er een doorgang naar de maag, en het binnenſte vlies (*interior tunica*) van de maag heeft een' doorgaande gemeenſchap met het gehemelte. De ſcherpe ſtoffen en rottende uitwaasſemingen, hier door het

quam plurimos correptos — het komt my hoogtswaarſchynlyk voor, dat hier agter *quosdam* een woord is weggelaaten. „ De Vertaaler "

*) Atque hæc omnium piacidisſima erant, quisbus per cutim cffloreſcentibus, vitioſus ſuccus eviskceibus protundogne corporis exinaniritur.

tot het tandvleesch overgebragt zynde, deeden het zelve ook tot verrotting overgaan. In dit opzigt was het met de beſmettelyke doorgaande (*contagioſi epidemici*) ziektens van *Hippocrates* *) eveneéns geſteld „ Want de keel was met ge-„ zwellen bezet, daarenboven was de tong ont-„ ſtooken, en het tandvleesch aan het rotten en „ zweeren †)." Te weeten de ſcherpheid der rottende en zilte vogten ontſtak en bragt deeze deelen aan het zweeren, welke ook daarenboven wegens de alte groote overtolligheid der vogten van de tanden afweeken. Terwyl ik hier de middelen §) voor het afwyken en verruimen van het tandvleesch overdacht, is my zeerdikwyls in den zin gekomen, of deeze kwaal niet wel dezelfde mogt zyn, die by *Marcellus* *), ſchryvende over

*) Epidem. III. Sect. 3. p. 724. T. I.

†) Erant enim circa fauces phymata, phlegmonæ item linguæ et circa dentes apoſtemata.

§) *Mich. Schindler* heeft onlangs [comm. med. Sist. obs. circa uſum conii maculati et mali citrei in ſcorbuto aliisque morbis, Vim. 1791. §. 4.] het beſtryken van het tandvleesch met citroenſchillen, als zeer heilzaam, voorgeſchreeven, zulk roemende als een middel, dat boven alle anderen uitmunt, waar aan anderen nogthands twyffelen. Eene betere en geſchiktere wys van geneezen is die, welke *Cook* beſchryft by *Pringlius* [vid. Neue verbeſſerungen der Mittel, die Gezundheit der Seeleute zu erhalten — überſetst. von *D. Wichmann* Gött. 1777.]

*) [*Marcellus* Empiricus.] De Medicament. Empiric. c. 11. p. 88. ed. *Cornar.* Baſil 1536.

over de proefkundige geneesmiddelen, en by *Lucius Apuleius* *), onder den naam van *oscedo* voorkomt. Althands de wyze van geneezen ſchynt niet verſchillende te zyn. „ De *oscedo*, „ zegt de eerstgemelde, wordt geneezen door „ een zeker groen Britsch kruid †), in den ſmaak „ van ſalade gegeeten §)" en wat daar meer volgt. Vervolgends geeft hy de overige geſchikteſte geneesmiddelen tegen het ſcorbut op. De laatſte pryst ook het zelfde kruid tegen de *oscedo* aan. Wat zegt *Plinius* *)? Geeft hy het zelfde kruid als een hulpmiddel op tegen *de zwaarte in de beenen* en *de ontſteeking in den mond* (*ſtomacace*)? *Anderen hadden alleen blaauwe vlakken hier en daar over het ligchaam.*) Dit hadt ook meermaalen plaats by dezulken, die overvloedig uit den neus bloedden, zoo dat de uitſpraak van *Hippocrates* ‡) in het algemeen waar is, als hy zegt: „ Maar „ die

*) De virtut. herbarum c. 22. p. 106. b. coll. Torin.

†) *Abr. Munting* [v. Ei. Dist. Hist. med. de vera herba Britannica Amst. 1734.] houdt dit Britsch kruid, waar over de kruidkenners nog heden ten dage niet ééns zyn, voor het *Lapatbum longifolium nigrum palustre*, en een plant, die aan Friesland natuurlyk eigen is. Maar *Hen. Cannegieter* verſchilt van hem in gevoelen v. diſſ. de Brittenburgo, matribus Brittis, Britannica herba -- Hag. Com. 1734. c. 4. p. 39. en vooral p. 149. en volgende.

§) Oscedinem herba Britannica viridis, ſumta in cibo lactucæ modo, ſanat. cet.

*) Hist Nat. XXV. 3.

‡) Porrhet II. 42. p. 518. T. I.

„ die groote milden, en geene uitſtortingen van „ het bloed noch benaauwd ruikende adem daar „ by hebben, krygen kwaade zweeren aan de „ beenen." Wy hebben meermaalen gezien, dat door loozen van bloed de opzwelling der tanden of voorgekomen of ten minſten verminderd wierdt *), dan dat het ligchaam daar door van vlakken bevryd bleef, wegens het ontlasten naamelyk van die vogten, die anderszints naar de tanden gevoerd zouden zyn. De bonte vlakken deeden zich dus niet alleen op aan de dyen, maar ook wierden de rug, armen, borst en hals, ja zelfs het aangezigt daar mede bezet, terwyl intusſchen zelfs de tanden onbeleedigd bleeven, vooral by de zoodaanigen, die zich meer om de tanden dan om het ligchaam bekommerende, dezelve geſtaadig met eenig ſamentrekkend middel waschten, of met zout, aluin, en diergelyken wreeven. Maar vooral vertoonden de vlakken zich aan de beenen, de natuur de bedorven ſappen van de edeler deelen verwyderende en naar de min edele afdryvende, waar by ook derzelver zwaarte kwam, waar door zy naar beneden zakten. Deeze vlakken zyn in den beginne rood, vervolgends purperverwig, daar na vertoonen zy zich blaauw, en eindelyk trekken zy naar het zwart.

*) Vidimus crebrius per ſanguinis eruptionem gingivarum laxum tumorem vel non oriri, vel decrescere cet.

zwart. De blaauwe zyn wel zeer verderflyk, maar de zwarte zyn evenwel nog erger, en bewyzen eene uitterſte en ontembaare kwaadaartigheid. Ik heb my reeds voorlang verzekerd gehouden, dat deeze vlakken aan *Galenus* *) niet onbekend geweest zyn: immers leezen wy by hem, „ Maar wy hebben ook waargenoomen, „ dat andere vlakken by verſcheiden, die de „ koorts niet hadden, op de verdikte en droog „ geworden huid ontſtonden †), voorzeker om „ dat de natuur de overtollige zwartgallige vog„ ten naar buiten uitdreef." Wy hebben ook opgemerkt, dat deeze vlakken, naar de belroos gelykende en even als ſchubben §), zich van het overige vel afſcheidden. *De meeſten was de huid geheel rood.*) Dit hebben wy ook waargenoomen, als daaruit voordſpruitende, dat de groote overvloed der vogten zich van het geheele ligchaam meeſter maakte. De zwartgallige vogten tastten niet ſlegts de voornaamſte deelen des ligchaams aan, maar zich ook onder de oppervlakte der huid vestigende, toonden zy ten duidelykſten haare geaartheid. *Hippocrates* zegt te regt *): „ Het „ vleesch trekt de ſappen uit den buik naar zich;

„ by

*) De atra bile c. 4. p. 157. T. I.

†) Exanthemata per cutim crasſescentem ficcescentemque oriri vidimus.

§) Hæc exanthemata Eryſipilatis inſtar et ſquamarum in morem a reliqua cute ſeparari.

*) Epidem. VI. Sec. 6. p. 811. T. I.

„ by hun nu, by welke het vet de overhand „ heeft, ontſtaat de geele gal, maar de zwarte „ by hun, by welke het bloed het overvloedigst „ is*)." Dit afzigtelyk kwaad is hardnekkigt), en heeft ſteeds plaats by hun, die van het ſcorbut herſteld zyn, ja is met het zelve meestal gelyktydig. Deeze vlakken waren zeer dikwyls heilzaam, maar ook, wanneer zy zwart en donker van kleur waren, altyd zekere voorbooden van den naderenden dood.

Allen hadden zy eene zwaarte en matheid door alle leden en een' ſtinkenden adem.) Dit zoude zekerlyk het geval niet zyn, indien de mild niet aangedaan en volkomen welgeſteld was. Want indien deeze volmaakt gezond is, maakt zy het bloed zuiverer, door het zelve van de dikke, drabbige en ſtinkende vuiligheeden te ontlasten, in zoo verre zelfs, dat de ouden de oorzaak van het lagchen daar aan hebben toegeſchreeven. Laat ons hooren, wat *Plinius* zegt §): „ Daar zyn „ 'er die meenen, dat, met het wegneemen van „ de mild, ook tevens het lagchen (*riſus*) aan „ den mensch ontnoomen wordt, en dat de on„ maatige lust tot ſchertzen ontſtaat uit de groot„ te der mild." Dit bevestigen de mildzuchti-

*) Carnes ex ventre trahunt, et quibus pingue abundat, flava bilis, quibus ſanguis, venit atra.

†) Turpitudo hæc contumax.

§) Hist. Natural. XI. 37.

tigen, treurigen, denkers en lieden met een ernsthaftige trony ook genoegzaam door hun voor beeld. En geen wonder, daar het evenéén s met hun geſteld is als met de zon of maan, wanneer een eclips of tusſchenbeiden komende dikke nevels derzelver ſtraalen belemmeren en beletten doortedringen, maar zoo dra de ziel, van deeze dikke en nevelige dampen bevryd, zich verheft en verruimt, keert ook de blydſchap weder, even als de glansſen der zon, na dat de nevels weggevaagd zyn. Deeze zwaarmoedigheid ontſtaat uit bedorven ſappen, even als de van zelfs aankomende, en niet uit van buiten bykomende oorzaaken ontſtaande matheeden (*laſſitudines ſpontaneæ*) by *Galenus* *). Immers de krachten worden zeer bezwaard en afgemat door de zwaarte der bedorven ſappen. Want de leden ſchynen geſpannen en zwaarder te worden, even als of 'er eenig gewigt aan hing. De reden hier van is, dat de kwaade, vogten zich met het bloed in de aderen door het geheele ligchaam verſpreid hebbende, tot de ſpieren zelve doordringen †), en hier van daan, dat de zieken in den beginne veeleer zullen klaagen of over flaauwheid, traagheid en matheid, dan zich verbeelden ziek te zyn.

Te

*) De tuenda ſanitat IV. 2. p. 325. T. II.

†) Cauſa, quod humores vitioſi cum ſanguine per venas in ambitum corporis diſtributi ad ipſos permeënt muſculos.

Te regt leert ons de vader der geneeskunde *): „ De ziekte zet zich vast in die deelen, die door „ den arbeid afgemat zyn." Hier nu wordt het geheele ligchaam door den arbeid afgemat; derhalven zet zich de ziekte ook in het zelve vast, en deeze kwaal bepaalt zich by gevolg niet tot één deel, maar zit door het geheele ligchaam. De mild zelve is zomtyds ook de oorzaak van de zwaarte en matheid, als zynde met het middelrif verbonden. Hier uit blykt, wat het is, dat de mildzuchtigen (*lienoſi*) en die het ſcorbut hebben hebben engborſtig (*asthmatici*) maakt Hier uit blykt mede, wat de bron en oorzaak is van de moeijelyke ademhaaling en benaauwdheid van borst, zonder hoest en zonder ongeſteldheid in de borstholligheid †). Zoo is ook de mild de oorzaak, dat de mildzuchtigen, wanneer zy, na een goed maal gedaan te hebben, wat ſterk loopen, terſtond in den omtrek der mild ſteekende pynen gevoelen. Van dit alles is zy, myn erachtens, de bron en oorzaak. Eensdeels de opgevulde en uitgeſpannen maag, en andersdeels de mild, beiden aan het middelrif (*ſeptum*) vast zynde, ſpannen en trekken het zelve door haare zwaarte zoo ſterk naar beneden, dat de ademhaaling ſchynt belemmerd en onderſchept te worden, welke by de loopers noodzaakelyk vry en onbe-

lem-

*) *Hipp.* Sect. 4. Aphor 33.

†) Citra thoracis affectionem.

lemmerd moetende zyn, is het, gelyk *Plinius* *) aantekent, van ouds de gewoonte geweest, om hun van dit ongemak te bevryden, de mild door branding of ſnyding by hun weg te neemen. Het geen des te gemakkelyker kan geſchieden, daar, zoo dra men door het vleesch tusſchen de ribben heên is, de mild het eerſte is, wat men ontmoet, welke ongeſteld of ontſtooken zynde waren de ouden gewoon dezelve met brandende zwam (*fungi*) of gloeijende yzers te branden, gelyk men zien kan by *Hippocrates* †), om nu niet te ſpreeken van de middelen, waar door men de mild kan doen verteeren, noch van de verzweeringen, die de mild by ſtukken doen loozen, het geen 'er overblyft, voor het mes der chirurgyns overlaatende, van hoedaanige verzweeringen voornaamelyk *Aretæus* §) en *Rouſſetus* *) gewag maaken. Ik ontken nogthands niet, en ik heb het by eigen ondervinding waargenoomen, dat de bezwaarlyke ademhaaling wel ééns met eene ontſteeking der leevensdeelen zelven gepaard gaat ‡), dan naamelyk wanneer de bedorven en kwaadaartige dampen (*vapores*) zich door de aderen en hartaderen aan de long, het hart en de dee-

*) Hist. Natural. XI. 37.

†) De intern. affect. §. 33. p. 237. T. II.

§) De curat. morb. diut. I. p. 128. ed. Boerh.

*) De partu Cæſareo ſect. 5. c. 4. p. 124. ed. Bas. 1591

‡) Aliquando obſervavi cum proprio vitalium partium affectu de respirationis difficultate querulos.

deelen daaromtrent mededeelen. Eindelyk ontſtaat uit deeze zwaarte in de gewrigten der knieën die ſoort van leden-zucht (*arthritis*), welke by de grieken naa de plaats, waar zy zich vestigt, het knie-euvel (*gonagra*) genoemd wordt. 'Er is een zeker verband en betrekking tusſchen de knieën en de mild. Dit wist *Plautus*, als hy zeide: „ De knieën begeeven my wegens het „ loopen. Het is met my gedaan! De mild wordt „ oproerig (zwelt op en begint my te ſteeken)." Deeze ledenzucht, uit het ſcorbut ontſtaande, verſchilt daarin van de eigenlyke ledenzucht, dat zy niet bepaaldelyk op eene plaats ſtand houdt, onbeſtendig en bedriegelyk is, en meestal met eene ligte lammigheid (*paralyſis*) vergezeld gaat: het geen bewyst, dat zy meer ontſtaat uit weiachtige en vloeibaare (*fluxilis*), dan uit dikken en ſtaande (*ſtabilis*) vogten. Daar ik thands de zwaarte des ligchaams en de pyn in de knieën aangeroerd heb, kan ik my niet onthouden van de volgende allernaauwkeurigſte beſchryving van deeze ziekte, door *Hippocrates* *) opgegeeven, hier by te voegen. „ Cleochus wegens eene „ ſterke beweeging en vermoeidheid eenige da„ gen honig gebruikt hebbende †), ontſtondt „ aan deszelfs regter knie of liever aan het bene-

„ den-

*) Epidem. VII. 26. p. 851. T. I.

†) Cleocho ex lasſitudinibus et exercitiis melle per aliquot dies utenti.

„ denſte gedeelte onder de knie, omtrent de trek-
„ peezen (*tendines*) een gezwel. Hy bleefnog op
„ de been, een weinig trekkende, en de knie
„ zwol op en was hard, en aan den regter voet,
„ en enkel (*malleolus*) en aan het tandvleesch
„ rondſom de tanden ontſtonden groote puisten
„ (*tubercula*), van de grootte van druivenkor-
„ rels, blaauw, naar het zwart trekkende (*nigre-*
„ *facta*), geen pyn veroorzaakende, wanneer
„ hy geene ſpys gebruikte. Maar ook in de
„ dyen gevoelde hy geene pyn, dan alleen
„ wanneer hy opſtondt. Aan de linker knie
„ kwam ook een gezwel, maar dit was minder
„ blaauw. In de gezwellen omtrent de knieën
„ en voeten hadt iets, naar gezweeringen gely-
„ kende, plaats. Ten laatſten evenwel konde
„ hy niet langer ſtaan of op zyne hielen rusten,
„ maar moest plat te bed liggen. De hitte was
„ zigtbaar *); ook hadt hy by wylen een' afkeer
„ van het eeten. Hy was egter niet zeer dorſtig,
„ noch hadt veel ſtoelgang, maar was benaauwd,
„ en zomwylen greep hem ook moedeloosheid
„ aan. Hy gebruikte nieskruid (*veratrum*) en
„ hoofdzuiverende middelen. Om den mond te
„ zuiveren is hem van veel dienst geweest een
„ ſamengeſteld middel van meel van wierook
„ (*manna thuris*) met andere zaaken vermengd.
„ Tegen de zweeren in den mond heeft hy veel
„ baat

*) Calores manifesti.

„ baat gevonden by een drank van linzen. Om-
„ trent den zestigſten dag begonden de gezwel-
„ len te verminderen, na dat hy ten tweedemaale
„ nieskruid gebruikt hadt *), alleenlyk kreeg
„ hy, te bed liggende, pyn aan de knieën. Want
„ de vogten en de galſtoffen trokken naar de
„ knieën †), zelfs verſcheiden dagen, voor dat
„ hy het nieskruid gebruikt hadt." Zie daar eene waare en juiste ſchets en beeldtenis van het ſcorbut, welks trekken zelfs barbiers en oude wyven inſtaat zyn te onderkennen, en welke hun, zoo wel als de geleerden, geen twyffel meer kunnen overlaaten, dat deeze kwaal aan de ouden bekend geweest is. Ik verwonder my, dat geen van de ſchryvers, die over het ſcorbut geſchreeven hebben, alhoewel anderszints zeer beleezen zynde, deeze plaats, zelfs niet van ter zyde, hebben aangeroerd. *Een' ſtinkenden adem.*) De benaauwde reuk is een ontwyffelbaar bewys en getrouw medgezel der verrotting, het tandvleesch is bedorven, de beſmette deelen van het bloed doen alle de leevensgeesten met eene kwynende en verderflyke traagheid aan, en het geheele ligchaam geeft kwaalyk riekende uitwaasſemingen uit.

Zommigen wierden de zenuwen en ſpieren zoodaa-

zig

*) Circa Sexageſimam ſedati ſunt tumores a ſecundo veratro.

†) Humor autem et bilis alsceſit ad genua.

nig ſamengeſpannen, dat zy hun de dyen tot aan de billen en tot aan den heup ophaalden.) Die zenuw, de grootſte in het geheele ligchaam, welke langs de ſamenvoeging (*articulatio*) der heupen ligt, verwekt ſcherpe pynen, als ook die byzondere bloedryke band, die van het middelpunt der knop van het dye-been tot het uitterſte der holligheid van het heup-been zelven doorgaat *). Dit is geenszints een bloote band, maar van eene zenuwachtige natuur. Hier van daan gevoelen zy, die het ſcorbut hebben, omtrent de heup en de dye, en wel by aanhoudenheid, pyn. Zoude dit niet wel, gelyk den ontleedkundigen bekend is, uit de uitſteekende diepte van het heupbeen en de dikte der op deeze plaats ſamenloopende banden voordkomen? Deeze banden beletten de ſtoffen zich te verdeelen, of door het vermoogen der plaatsmiddelen genaakt te worden. *De zenuwen en ſpieren wierden ſamengetrokken.*) Volgends de eigenaartige natuur deezer ziekte. Want uit de volheid ontſtaat de ſamentrekking (*convulſio*), als mede ſchraaler, ſcherper vogten †); immers de zwartgallige vogten zyn uit haaren aart geneigd, om de zenuwen ſamen te trekken, niet om die te ontſpannen. De dampen daarenboven, uit de bron der verrotting opſtygen-

*) Sanguinolentum ligamentum peculiare, quod ex centro capitis oſſis femoris in ipſius acetibuli infigitur extremum.

†) Ex Humore etiam aridiori.

gende, en in eenige byzondere ſpier overgebragt zynde, of in een die daar in uitloopt, trekken deeze ſpier of door hunne koude en droogte ſamen, of beledigen dezelve door hun vergiftig bederf. Ik heb de peezen van verſcheiden ſpieren uit het achterſte gedeelte der dye, die het been in beweeging brengen, zoo hard en geſpannen gezien *) (men zoude gezwooren hebben, dat het een ſtuk hout was, dat het geheele been met zoo veel geweld tegen de billen opgetrokken hieldt) dat men zoude geloofd hebben, dat de knie van alle kanten onbeweeglyk en zonder gewrigt was. Veele van deezen zyn door koesteren en ſmeeren †) herſteld, na dat zy verſcheiden maalen door het gebruiken van het *diahelleborum* ontlasting gehad hadden *Daar waren 'er ook, die onder het eeten ſchielyk dood bleeven.*) Zy ſtierven ſchielyk, dewyl zy, wel reeds lang ziek geweest zynde, maar onverwachts den geest geevende, even als of zy verſtikt waren, dood bleeven. Wy zullen de reden hier van aanſtonds zien. *Onder het eeten.*) Veelligt om dat, daar honger voornaamelyk uit ſcherpe, zwart-

gal-

*) Vidi multorum musculorum tendines posteriores e femore tibiam commoventes adeo duros tenſosque, oet.

†) *Aarkouw* heeft, by den aanvang der dikte en verſtyving aan de knieën, dezelve met een vlugge oly (*oleum volatile*) doen ſmeeren en inwryven. [v. Diarii med. Naval. in expedit Algerienſi. Ann. I. p. 104.]

gallige vogten ontſtaat, zy, die dezelve in grooten overvloed by zich hadden, de ſpyzen te gulzig inzwolgen en zich dus dood aten? Het water en dun en niet genoegzaam gekookt bier, hun drank zynde, verwekten ook honger. „ Want „ het water maakt eetlust, gelyk ook het waa- „ ken." Zy waakten ook veel. *Galenus* *) voegt 'er by: „ Het gaat vast, dat de eetlust door het „ drinken van water vermeerderd wordt. Want „ alles, wat het bloed, dat in de vaten van den buik „ is, maatiglyk ſamentrekt en by een brengt †), „ verwekt en vermeerdert de eetlust." *Vooral dezulken, by wien hartkloppingen (en deeze hadden veelvuldig plaats) een en andermaal voorafgegaan waren.*) Het hart wierdt by het ſcorbut ten ſterkſten aangedaan door flaauwtens, benaauwdheeden en veelvuldige hartkloppingen. Te weeten de mild zuivert het bloed, zoo wel in de aderen als in de ſlagaderen, van de zwartgallige vogten, door behulp van den loop der aderen uit de poortader, en dien der ſlagaderen uit de groote ſlagader §). Want de natuur, van de zwartgallige vogten afkeerig zynde, heeft aan de mild twee wegen geöpend, langs welke zy dezelve tot zich kan trekken, en insgelyks twee, om dezelve

*) In Epidem. VII. Comm. I. 4. p. 748. III.

†) Quæ ſanguinem in ventris tunicis contentum modice cogunt conſtringuntque. cet.

§) Mediante ductu venoſo a portæ truneo, arterioſo ab aorta.

ve vaardiger van het ligchaam afteſcheiden en te ontlasten. De eene loopt naar de maag, de andere leidt naar de ingewanden. Hier uit blykt, dat het bloed der ſlagaderen de oorzaak is, dat, wanneer de ambeyen opzwellen, daarmede, behalven de pyn, ook meestal ontſteekig (*inflammatio*) gepaard gaat. Dit is voorzeker mede de oorzaak van deſchielyke afneeming der krachten, van de hartkloppingen en van een' onvoorzienen dood, indien al te veel zwartgallige vogten door den buik ontlast worden, of ſtilſtaan en rottende hunne vergiftige dampen door de hartaderen, onder het middelrif liggende, tot het *leevens-beginzel**) opzenden en daar aan mededeelen. Ook leveren deeze ſappen, wanneer zy te rug vloeijen, het zy dan om dat de mild buiten ſtaat geſteld is, om zyne werkingen te verrigten, het zy dat zy in al te grooten overvloed ontſtaan, om daar door verzwolgen te kunnen worden, een duidelyk bewys op, dat de *leevenswarmte* verminderd en byna geheel weggenoomen is, en dit zyn de toevallen en verſchynſelen, welke by hun, die het ſcorbut hebben, zich opdoen. Het is zoo, en geen wonder. Deeze koude, logge en zwaare vogten, door het geheele ligchaam zich ongehinderd verſpreidende en daar in blyvende zitten, daar de mild of zyne plig-

*) Men herinnere zich hier, dat deeze verklaaring lang vóór *Hervey* geſchreeven is.

pligten en werkingen niet doet, of do or de groote overvloed overlaaden is, dooven de natuurlyke leevens-warmte uit, even als groen hout, op het vuur gelegd zynde, het zelve allengskens doet uitgaan. Van daar de blaauwe kleur, de ſtinkende uitwaasſemingen, benaauwdheid en nartklopping; van daar de overvloedige en de overhand hebbende voordbrenging van waterachtige en raauwe vuiligheeden door het geheele ligchaam *). Wat wonder, dat dezulken, behalven de gezegde toevallen, ook nog gekweld zyn met zwymeligheid (*lipothymia*), daarenboven veel ſpuuwen, zweeten en wateren? De warmte, die anders alle deeze overtolligheeden verteerten wegneemt, ligt bezweeken en uitgedoofd, en is werkeloos.

By veelen was het tandvleesch zoo ſterk gezwollen, dat het de tanden geheel en al bedekte.) Het tandvleesch, het welk dik en zagt van aart is, door de dampen, die uit de onreine en vervuilde ingewanden door de ſterke hitte in de benedenſte deelen opſteegen, beſproeid en aangedaan zynde, zettede zich uit tot een ruim en ſlap gezwel †). Ik gebruikte zeer gemeenzaam tegen deeze kwaal het

*) Aquei crudique excrementi toto corpore proventus redundans et luxurians.

†) Gingivarum caro uberior molliorque, vaporibus ab impuris ſordidisque visceribus vi caloris inferius æstuantibus perfuſa, in tumorem laxum fluidumque exſurgebat.

het volgende middel van *Marcellus* §): Recipe *Aluminis ſciſſi*, *thuris masculi*, *aloës hepatid. ana dragm.* II. F. *pulvis.* Hier mede moet men het tandvleesch wryven, na dat men den mond vooraf met water, azyn en zout wel uitgeſpoeld heeft. Men heeft hier dikwyls moeten overgaan tot het afſnyden van het tandvleesch, waar na de mond terſtond geſpoeld wierdt met dien ſamentrekkenden gorgeldrank, dien wy boven beſchreeven hebben. *Dikwyls viel 'er een ſtuk van het wangbeen* (kaakebeen) *af.*) De kaaken wierden, het zy by aanhoudenheid of by tusſchenpoozen, naa dat de opſtygende dampen (*exhalationes*) meer of min verderflyk waren, door afgryſelyke pynen aangetast en gefolterd. Het ontſtooken en bedorven vleesch niet by tyds weggenoomen zynde, kroop het bederf verder voord, en het naby zynde gezonde vleesch mede aanſteekende, wierden zelfs de beenen (*oſſa*) daar door weg gevreeten. *Gaande dit zelden vergezeld met koorts.*) Veelligt om dat dit vogt omtrent de voornaamſte deelen aan het rotten was? Of om dat de roode loop, de ſpysloop, en het loozen van bloed door de bovendeelen, dagelyksch de ſtoffen, die den aanleg tot koorts konden veroorzaaken, wegnamen. Allen nogthands, die de koorts gehad hebben, wierden zoo wel door aanhoudende als door gaande en komende koortzen

§) De medicam. Empiric. c. II. p. 88.

zen gefolterd en afgemat, maar vooral egter door onbeſtendige en taaije en traage koortzen. Wy hebben ook waargenoomen, dat deeze koortzen veel het voorkomen van pest hadden, vergezeld gaande met weinig dorst; droogheid in den mond zeer zwak en ongeregelmaatig ſlaan van de pols, braaklust, benaauwdheid by tusſchenpoozen, verzweeringen in de harde pypbeenen (*tibiæ duræ*), welke naar het zwart trokken en met korſten gedekt waren, waarby, wegens de hevigheid der pyn, kwam pyn in de liesſen en zomtyds ook een gezwel. Doch 'er hadt dit onderſcheid by plaats, dat dit alles in de pest veel héviger en ſterker was, en dat de tong niet die verſcheidenheid vertoonde, als in de pest; ook konden de gezwellen verdund en verdreeven worden, en de zweeren waren niet met blaasjens (*veſicula*) gedekt. *Zeer dikwyls met roode loop of met eenige andere buikloop.*) Het waren hier niet ſlegts de oorſpronglyke kwaade vogten (*humor peccans*), die de roode loop veroorzaakten, maar ook de geſteldheid van de jaargetyden en het weder. De geſteldheid van weder en wind by *Hippocrates* *) verſchilde eenigermaate van de onze, toen de roode loop en andere loopziektens opſtaken. Zie *Galenus* in zyne aantekeningen. De roode loop ontſtondt dus, wanneer het al te dikke en hefachtige (*feculentus*) bloed,

*) Epidem. I. Sect. 2. p. 657. T. I.

bloed, in de holligheid der aderen te overvloedig zynde, door de monden der aderen naar de ingewanden te rug borrelde *), en van daar in den buik (*alvus*) uitvloeide, niet vermengd zynde met den afgang, maar zuiver, en meestal zonder pyn en darmwee geloosd wordende, even als by onzen ouden †), die zegt: „ Daar waren „ 'er, die de roode loop hadden, doch zonder „ veel pyn of lyden." Te weeten de ingewanden wierden niet ontstooken, maar de openingen der aderen gaven slegts eene grootere menigte van bloed op. Dit was geen volkomen roode loop, als welke ik aangemerkt heb dat dit met de levervloed gemeen heeft, dat daarby geen afschrapsel van de ingewanden geloosd wordt, en dat deeze kwaal zomtyds twee of drie dagen ophoudt, zich daarna wederom hervat, en als dan ontlastingen van eene veel ergere geaartheid voordbrengt. Ik heb daarenboven waargenoomen, dat allen, die door het langduurig scorbut afgemat en uitgeteerd waren, wanneer zy zwarte gal en zwart bloed geloosd hadden, in zeer korten tyd omgekomen zyn, volgends de uitspraak van *Hippocrates* §). Met regt hebben wy hier het gebruik van samentrekkende middelen by dit toeval van den

*) Sanguis — — in venarum cavitate copiosus, ad intestina regurgitabat per orificia.

†) *Hipp.* Epid. III. Sect. 3. p. 725.

§) Sect. 4. Aphor. 23.

den beginne af aan afgekeurd. Deeze veroorzaakten de uiterſte benaauwdheid en de hoogſte moeijelykheid in het ademhaalen, benevens een oogenblikkelyk gevaar van te verſtikken of in flaauwte te vallen, dewyl de kwaade ſtof in de borst-ingewanden opgeſtopt, ſamengepakt en verdikt de oorzaak van eene ſterkere verrotting wierdt. *Of met eenige andere buikloop.*) De geſteldheid van het ſaizoen kan hier toe ook eene byoorzaak geweest zyn. Immers „ De ziektens*), „ die by een' grooten overvloed van regen ont„ ſtaan, gaan meestal over tot buikloop en ver„ rotting." En elders †) „ De vogtige luchts„ geſteldheeden maaken de beweegingen moei„ jelyk, en den buik vogtig" Het zelfde heeft ook in een byna gelyk tydsgewrigt by *Hippocrates* §) plaats gehad. 'Er ontſtonden," zegt hy „ roeringen in den buik." Deeze geſteldheid van het weder brengt zinkingen (*destillationes*) voord, welke in den buik overgebragt zynde beroeringen in denzelven doen ontſtaan. De voornaame oorzaak was hier de zwakheid der lever *) en der aderen, welke het voedzel niet naa behooren tot zich

*) Morbi in pluviarum multitudine magna ex parte fiunt profluvia et putredines — *Hipp.* Sect. 3. Aphor 16.

†) Austrinæ conſtitutiones difficilem motum præſtant et alvos humectant — Sect. 3. Aphor. 17.

§) Epid. III. Sect. 3. p. 723. T. I.

*) Dit is volgends eene los overgenoomen ſtelling der oude geneesheeren.

zich trokken, en het welk dus in de eerſte doorgangen (*viæ*) bedorven zynde met de overige vogten en ontlastingen vermengd wierdt. Hier van daan, dat de vuile ontlastingen de gebruikte ſpys in hoeveelheid overtroffen, zynde van onderſcheiden kleuren en dun (*feces liquatæ*). De mild was geenszints de minſte oorzaak van deeze raauwheid. Dezelve ligt niet ſlegts tegen de maag aan, maar is daarenboven met dezelve verbonden, zoo dat zy het overſchot der zuure ſappen in derzelver ruimte uitſtort*). Want derzelver vooren opgedroogd zynde, kookt zy het ontvangene beter, door het vaster by zich te houden, en geeft daar aan tevens de warmte, die de verteering bevordert †). Hier van daan, dat zy dikwerf aan de maag haare ongeſteldheeden mededeelt, en wederkeerig derzelver ongeſteldheeden op het ſtrengſte gevoelt; dus wordt naamelyk de mild, wegens de raauwheid der maag, zomtyds de oorzaak van waterzucht, buikloop, ja zelfs van opſtopping (*ſuppreſſio*). Wat is hier nu tegen te doen? Deeze ontroeringen in den buik, wanneer dezelve uit overtolligheid ſcheenen te ontſtaan, ſtilden wy zeer gelukkig door ons gemeen tegengif (na alvoorens door geneesmid-

*) Reſiduum acidi ſucci ejus capacitati ut infundat.

†) Siccatis enim *ejus* rugis, arctius accepta retinendo elicius coquit, ſimulque *ei* calorem coctionem promoventem confert.

middelen de afgang bevorderd te hebben), en zulks des te onbeschroomder, naa maate dezelve langer geduurd hadden. Het middel was dit: Recipe *nucum myristicarum perforatarum et in aceto maceratarum et postea torrefactarum unc.* II. *Nucleorum nucum avellanar. unc.* IIII. *Cinnamomi, sangu. Dracon. Boli Armen. ana dragm.* III. *spec. diatrion. santal. Diagalang. ana dragm. semis. Conserv. Bogin. unc.* II. *cum syrup. de acetos. citri et cydon.* F. *Elect.* Zomtyds mengden wy hier ook nog onder het bloedstoppend middel (*micleta*) van *Nicolaus* en het *philonium Romanum*. Ook gebruikten wy het gepreezen *opiaat*, boven in de verhandeling over de pest door my opgegeeven. De roode loop, wanneer zy egt was, wierdt op gewoone wys geneezen. Die, welke uit het scorbut ontstaat, en eene bastaart roode loop is, zyn wy te keer gegaan, wanneer na verloop van twee of drie dagen dezelve, naa gelange der krachten, vorderde, dat eene inwendige ader in de 's linker arm geöpend wierdt *). Vervolgends wierdt het kookzel tegen het scorbut (*decoctum scorbuticum*) toegediend, en eindelyk, by gebrek †) van andere middelen, het volgende opiaat voorgeschreeven: Recipe *nucum myristicar. ut ante*

ppt.

*) Cum post duos tresve dies pro virium ratione, ea relicta, interiam sinistri bracchii venam divisam posthabuisset.

†) 16. May 1625.

ppt. unc. I. *ſemis. Myrobalanor. citrin. torrefact. unc. ſemis. Gallar. in aceto macerat. dragm.* VI. *vitellum ovi aſſatum no.* I. *Semin. plantaginis, coriandri ppt. ana unc. ſemis. Spodii, terræ ſigill. lapid. hæmatitid. ana dragm.* II. *coralli rubri, cornu cervi usti, Raſur. eboris, ana dragm* I. *Opii vino diſſoluti unc. ſemis. Conſerv. roſar. rubr. et carnis cydon. ana lib.* II. *ſyrup. Cydon. q. ſ.* M. F. *opiatum.* Voor deezen in het byzonder, als mede voor hun, die eenige andere buikloop hadden, is van veel nut geweest brandewyn en tabak. *Daar kwamen 'er geen', dan met de grootſte moeite en zwaarigheid, door.*) Het ſcorbut is uit zich zelve reeds eene hardnekkige ziekte, de oorzaaken daar van namen dagelyksch in ſterkte toe, en 'er was gebrek aan toereikende geneesmiddelen. *En deeze kreegen de groene ziekte (cachexia).* Wanneer het drabbige vogt, door de te rug ſtrooming van het bloed in de lever, daar mede vermengd wierdt *). Die dus met veel moeite en zwaarigheid niet van het ſcorbut maar van de roode en andere buikloop (*diarrhoea*), opkwamen, vervielen in de groene ziekte en ſpysloop, of in de waterzucht. Immers dit toeval duurt zeer lang, de geſteldheid en gemaatigdheid van het geheele ligchaam daar toe medewerkende, daar de ingewanden door de zelfſtandigheid (*ſub-*

*) Cum feculentus humor in jecur remigratione ſanguineæ maſſæ confunderetur.

(*ſubſtantia*) der kwaadaartige vogten, of door de uitwaasſemingen, of door de geſteldheid, welke zy van de rotſtoffen aangenoomen hadden, verzwakt waren, wierden derzelver vermoogens beſchaadigd en verminderd, en deelden aan de ſpyzen eene geſteldheid mede, welke aan dezelve de voedingskracht benam, die dan, de vuiligheeden (*excrementa*) allengskens ongevoelig toeneemende, door de ſterkere poogingen der natuur naar de afgelegene deelen afgedreeven wordende, de dyen en zak (*ſcrotum*) vulden, en het overige gedeelte van den onderbuik en het vliesnet door eene waterachtige dikte uitſpanden *). Wat zegt *Hippocrates* †)? „ De wa„ terzucht ontſtaat uit het ontlasten van bloed „ door den buik." Is niet ook deeze geſteldheid van het weder en jaargetyde eene vermoogende oorzaak van het water tusſchen vel en vleesch? Daar uit ontſtondt deeze kwaal in de doorgaands in zwang gaande ziektens by *Hippocrates* §). *Veelen kreegen waterbreuken.*). Wat de oorzaak der waterbreuken was, heb ik zoo even gezegd, maar nu zal ik de reden opgeeven, waarom *veelen* dezelve kreegen. De verwyding van dat vlies, het welk in de zak uitloopt, heeft menig-

*) Reſiduum abdomen ac peritonæum aquoſo tumore diſtendebant.

†) Epidem. IV. Sect. 4. p. 808. T. I. — Hydropes ex ſanguinis profluvio.

§) Epid. III. Sect. 3. p. 722.

nigvuldig plaats by het ſcorbut, om dat zwartgalligheid (*melancholia*), de ſtof en oorſprong van dit gewrogt, naar beneden gedreeven en in winden (*flatus*) verkeerd zynde, in de zitplaatzen der onderbuiks-ziektens (*hypochondria*), naamelyk omtrent de mild, het darmſcheil (*meſaræum*) en de groote klier (*pancreas*) uitwerkende, uitſpanningen, ſcheuringen en breekingen (*rhegmata*) veroorzaakt. En niet alleen waren waterbreuken gemeenzaam by hun, die aan het ſcorbut leeden, maar ook die ſoort van breuken, welke ontſtaan door het ſcheuren van het netvlies. Hier van daan, dat zy, die het ſcorbut hadden, zoo zeer klaagden over pyn in den ongewonden darm (*ileum*). Zeer gevoeglyk wordt dus deeze ziekte by *Hippocrates* met den naam van *volvulus* of *ileum*, en by ons met dien van *ſcheurbuik* beſtempeld. *Wat men hun aanboodt, kreegen zy niet dan bezwaarlyk en met moeite en tegenzin binnen.*) Verſtaa hier de geneesmiddelen en ſpyzen. *Want wanneer iemand de ligchaamen wil zuiveren, moet hy dezelve vloeibaar maaken.* *) Anderszints is het moeijelyk de zuiveringen te bewerken, en kan zulks als dan niet geſchieden zonder hevige pynen (*tormina*), draaijingen in het hoofd en ſterke ſpyswalging (*faſtidium*). De ligchaamen nu worden vloeibaar of door verdunnende middelen, of door een'

*) Oportet fluida facere — *Hipp.* Sect. 4. Aphor. 9.

een' leevensregel, die het zelfde uitwerkt, te houden. De eerſte, als heet van natuur zynde, deeden de zwartgallige ſappen in winden veranderen, of beſmetteden de voornaamſte deelen (*partes principales*), door de vergiftige dampen op te jaagen. Men ſchuuwde eene zeer ſobere leevenswys (*diæta exigua*) wegens de langduurigheid der ziekte, en eene ruimere leevenswys (*diæta plenior*), maar zich tot goed en zacht voedzel bepaalende, ontbrak aan allen, behalven dat ook deeze, al te rykelyk werkſtellig gemaakt zynde, „ de onzuivere ligchaamen nog meer na„ deel toebragt *)." Want het voedzel, in de onzuivere ligchaamen komende, wierdt daar door bedorven, en de natuur, werkzaam zynde om de verteering der kwaade ſappen te bevorderen, kon zich niet verleedigen tot het bereiden van nieuw voedzel. *Want de buikzuiverende middelen zelve deeden by de meeſten eene ſchadelyke werking.*) De reden daar van is reeds aangeweezen; de raauwe ſtoffe naamelyk door de buikzuiverende middelen (*cathartiçum*), en vooral van een' eenigzints hevigen aart, beroerd en in beweeging gebragt zynde, wierden daar door grooter benaauwingen verwekt, en de voorige kwaalen door nog veel ergere vermeerderd. Zy, by welke de buikzuivering (*evacuationes*) voorſpoedig gingen, waren in korten tyd geneezen „ maar even„ wel

*) *Hipp.* Sect. 2. Aphor. 10.

„ wel niet zonder gevaar van weder in te ſtorten, „ om dat 'er nog veel kwaad overbleef*)." *Van hun nu, waar mede het dus geſteld was, ſtierven 'er wel veelen zeer ſchielyk, doch ook wederom vecle anderen hielden hun leeven by de ziekte langer ſleepende.*) Die ſchielyk ſtierven, hebben zelden by den afgang of uit den neus bloed geloosd, en waren van den beginne af aan vadzig, benaauwd, dik en opgeblaazen van winden. Dezulken was, by het aderlaaten, het bloed zwart, (*lividus*), dik, kwaalykriekende, en niet gebonden (*non concrescens*), de afgang vettig (*pinguis*), benaauwd van reuk en veelkleurig, en nogthands niet veelvuldig. Vervolgends hartkloppingen, flaauwtens en zeer moeijelyke ademhaaling. Zy, die ſterk van krachten waren en zich door beweegingen en oeffeningen verfriſchten, hielden het leeven by de ziekte langer ſleepende; en zomtyds gebeurde ook wel het tegendeel, van het geen wy gezegd hebben. *De afgang van veelen in deeze ziektens was waterachtig en vettig.*) *Waterachtig* uit hoofde van de raauwheid, *vettig* wegens de brandende hitte, die het vet oploste, en deeze brandende hitte ontſtondt uit de verrotting. *De pyn was vergezeld van hevige ſnydingen en opwaards kwaadaartige ſchokkingen.*) De hevige pynen in de maag en ingewanden gaan dikwerf gepaard met ſnydingen door den geheelen on-

*) *Hipp.* Sect. 2. Aphor. 12.

onderbuikl, zoo dat de zieken ſchielyk eene geweldige ſcheuring van het netvlies ondergaan. By de zoodaanigen blyft weinig hoop van leeven overig, vooral dewyl de krachten ook reeds door de grootte der ziekte vernield zyn. *Het geen zy ontlastten, deedt de pynen niet ophouden.*) Daar 'er nog veel kwaads in het ligchaam overbleef, namen de ontlastingen de pynen niet weg. *Doch om kort te gaan, allen, zoo wel die door langzaame, ſleepende, als die door ſcherpe, haastige zicktens aangetast en gefolterd wierden, ſtierven meest en voornaamelyk uit gebrek aan ontlasting; want de buik heeft ze allen om het leeven gebragt.*) Het is eene algemeene eigenſchap van het ſcorbut, veelen door de ontlastingen te beſchaadigen, en zulks is veeleer als een eigenteken dier ziekte, dan wel als eene beſlisſende pooging der natuur aantemerken, of dat het te wege gebragt wordt door de ontlasting en uitzuivering der kwaade, de ziekte veroorzaakende, ſtof. Om deeze reden is het vooral eene gevaarlyke ziekte, eensdeels om dat de ingewanden door het doorgaan (*tranſitus*) der ſcherpe vogten beleedigd, en de krachten verzwakt worden, andersdeels, om dat de lever tot alle de aderen in betrekking ſtaat en daar mede lydt *), waarom, de natuurlyke warmte benoomen of verkoeld zynde, de waterzucht of de dood de noodzaakelyke gevolgen daar van

*) Quod hepar cum omni venoſo genere compatiatur.

van zyn. Te regt zegt *Hippocrates* §): „ Alle „ de mildzuchtigen, die door eene opſtopping „ in de ingewanden aangetast worden, krygen, „ wanneer deeze moeijelykheid der ingewanden „ langduurig is, het water tusſchen vel en vleesch „ of eene krachteloosheid der ingewanden om de „ ſpys by zich te houden, en ſchieten 'er het „ leeven by in."

Het ſcorbut was zeer algemeen onder de Engelſchen.) Deeze aten terſtond van den beginne af aan honden-vleesch, zy hadden gebrek aan tabak, waaraan zy zoo zeer gewoon waren, zy lagen op eene by uitſtek vogtige plaats, en waren daarenboven lui, traag en werkeloos. *Minder onder de Vlaamingen en Waalen.*) Deeze waren keurig in ſpys en drank, minder overdaadig, en de plaats, waar zy hun verblyf hielden en wacht deeden, was niet zoo ongezond. *Allerminst onder de Franſchen.*) Deeze deeden hunne wachten op de droogſte plaats, zy waren wakkerer en vlugger, en geſtaadig in beweeging, zich met oeffeningen en zingen bezig houdende.

De toevallen, welke, van deeze verſchillende, hun, die het ſcorbut hebben, overkomen, gaa ik hier ſtilzwygende voorby. Die, welke indee-

§) Quicumque lienoſi a difficultate intestinorum corripiuntur, iis, ſuperveniente longa difficultate intestinorum, aqua inter cutem aut lævitas intestinorum advenit, et moriuntur — Sect. 6. Aphor. 43.

deeze belegering plaats gehad hebben, heb ik getrouwelyk opgetekend. Uit alles nu, wat gezegd is, blykt, dat dit ſlegts *één ziekte*, en dat dezelve *aan de ouden niet onbekend* geweest is. Het is één eenige ziekte, maar derzelver bron en oorzaak brengt verſchillende uitwerkſelen voord, wanneer deeze ſtof al te overvloedig by een verzameld zynde in de lever te rug vloeit, tot in de holle ader en de ſlagaderen doordringt; wanneer dezelve naamelyk in de ſcheil-vaten (*venæ meſaraicæ*) te rug vloeijende, aambeijen (*hæmorrhoides*) verwekt, door haaren loop naar de lever verharde gezwellen voordbrengt, waar uit de waterzucht ontſtaat, zomtyds ook naar de longen te rug loopt, en de teering veroorzaakt: of ook naar de zyden, waar uit dan *pleuris* voordkomt. Maar dit vogt gaat ook in de aderen tot verrotting over, wanneer het door opblaazende winden, door middel van de maag-ſlagader, de oorzaak der hartkloppingen wordt. Inzonderheid zyn deeze ſappen zeer ſchadelyk voor het zenuwgeſtel; hier van daan de ſtuiptrekkingen en zoo veele pynen in de vliesachtige deelen (*partes membranoſæ*). Ontelbaare toevallen en verſchynſelen, welke elders plaats hebben, zal men zeer gemakkelyk tot deeze zelfde oorzaak kunnen brengen, en daar uit afleiden. Het is moeijelyk, om in tyd van belegering de ſoldaaten en burgers voor deeze verderflyke kwaal te behoeden, doch het beste mid-

del

del is, brandewyn §) uit te deelen. Ik heb my overreed, dat 'er niets nuttigers noch voortreffelykers uitgedacht kan worden, dan dit middel, zelfs wanneer men gebrek heeft aan goed voedzel, en het weder nat en koud is. Den mond daar mede te wasſen, is ook door de ondervinding geleerd goed te zyn, om de tanden vast te maaken. En ik durf ſtaande houden, dat hier door een grooter getal behoed niet alleen, maar ook volkomen geneezen zyn, dan door andere geneesmiddelen. Dus verre.

§) *Lind.* l. c. p. 122. ſchryft het tegendeel, en beweert, dat het ſcorbut daar door toegenoomen en vergerd is.

By den Drukker deezes is gedrukt en te bekoomen.

1 *J. W. van Otting*. beantwoording van de vraag wat 'er vereischt wordt in een volk. of iemand in 't byzonder om naar den wille Gods, met verwachting van zegen DANK-VAST en BEDEDAG te houden gr. 8vo. . . . *f.* -4-:

2 *J. W. van Otting*, verklaaring van Pſalm 63 in negen Leerredenen gr. 8vo. . . . . *f.* 1-2-:

3 *C. Pantekoek*, vreede en welvaards bede gr. 8vo. *f.* :-5-8

4 *C. Pantekoek*, beknopte verhandeling over de uiterlyke vereischtens in een Redenaar gr. 8vo. . . . *f.* :-11-:

5 GOD, de MENSCH en de BYBEL in eenige geſprekken, voorgedragen aan ouders en onderwyzers gr. 8vo. *f.* 1-16:

6 *C van den Broek*, Nederlandsch verloſſing ten tweedemaale geroemd, op eenen dankdag gevierd in 's Princenhage den 5 May 1793, met een Leerrede over II. kon. XIX. 36 gr. 8vo. . . . . *f.* :-12-:

7 *H. W. Saueracker* verhandeling wegens het verdeelen beſpannen en transporteeren des geſchuts &c. &c. met 4 konſtplaten, gr. 8vo. . . . . *f.* 2-:-:

8 Het zelfde werk in het Hoogduitsch. . . *f.* 2-:-:

9 *D. H Dautun*, Sleutel der Aardrykskunde; een werk van een nieuwen ſmaak . . . . *f.* :-11-:

10 DE BASTILLE beſchouwd met eenige byzonderheeden daar toe betrekkelyk gr. 8vo. . . . *f.* :-8-:

11 Nieuwe uitgerekende WISSELTAFEL aanwyzende den vervaltyd der wiſſelbrieven welken op een zeker getal van dagen of weeken getrokken of geaccepteerd zyn, ten dienſte en tot gemak der kooplieden en hunne bedienden gr. 8vo. *f.* :-8 :

12 *Raynal* Abt ,ſtaatsomwentelingen van Amerika gr. 8v. *f.* :-18-:

13 BREDA verövert en herövert in 1793. met bylagen gr. 8vo. *f.* :-10-:

14 Omſtandig verhaal der merkwaardigſte byzonderheeden die by de inneeming en wederontruiming der ſtad BREDA door de FRANSCHEN hebben plaats gehad, met alle de daar toe behoorende ſtukken gr. 8vo. . . *f.* :-14-:

15 Geſchiedenis van BENIGNUS uit het Engelsch vertaald 1 deel gr. 8vo. . . . . *f.* 1-16:

16 GRAAF KONINGSMARK treurſpel naa het Hoogduitsch van *C. van Ryzenſtyn* gr. 8vo. . . *f.* 1-12-:

17 De HARPENAAR of de gelukkige avond, een blyſpel voor het hart in een bedryf. . . . *f.* :-4-:

18 MENSCHELYKE LOTGEVALLEN of merkwaardige levenstchetzen getrokken uit de geſchiedenisſen van vroegere en laatere tyden 1 en 2 deel gr. 8vo. . . *f.* 3-12-:
Nota dit werk zal nog met een deel vervolgd worden.

19 De MISNOEGDE SCHILDER of de reis naar Italien toneelſpel in twee bedryven. . . . *f.* :-5-8